

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ДОНБАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ГОРЛІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ ІНОЗЕМНИХ МОВ**

КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

РЕКОМЕНДОВАНО до захисту
Протокол засідання кафедри
16.11.2024 № 4/4-П

Скрипник Юлія Євгенівна

Кваліфікаційна робота

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ АГРЕСІЇ У ДІТЕЙ
ДОШКІЛЬНОГО ТА МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ**

на здобуття освітнього ступеня магістра
зі спеціальності 053 Психологія
галузі знань 05 Соціальні та поведінкові науки
освітньо-професійної програми Практична психологія

Науковий керівник:
канд. псих. наук,
доцент
Грицук О. В.

АНОТАЦІЯ

Магістерську роботу присвячено вивченню характерологічних особливостей проявів агресивності у дітей віком від 3 до 6 років. Теоретично проаналізовано та систематизовано знання про види агресії, фактори, що провокують її, а також вікові особливості її прояву. Розроблено рекомендації щодо профілактики та корекції агресивної поведінки дітей дошкільного віку.

Емпірично досліджено фактори, що впливають на розвиток агресії у дітей, зокрема когнітивні, соціальні та емоційні трансформації, які вони переживають у період дошкільного дитинства. Розроблено психологічну програму, спрямовану на мінімізацію агресивної поведінки та підтримку здорового емоційного розвитку дітей.

Констатовано, що агресивна поведінка дітей є серйозною проблемою, яка потребує комплексного підходу до її профілактики та корекції з боку фахівців у галузі педагогіки та психології.

ANNOTATION

The master's thesis is devoted to studying the characterological features of aggressiveness in children aged 3 to 6 years. Knowledge about types of aggression, factors provoking it, and age-related features of its manifestations is theoretically analyzed and systematized. Recommendations for the prevention and correction of aggressive behavior in preschool-age children are developed.

Empirical research focuses on factors influencing the development of aggression in children, particularly the cognitive, social, and emotional transformations they undergo during the preschool period. A psychological program aimed at minimizing aggressive behavior and supporting healthy emotional development in children is proposed.

It is established that aggressive behavior in children is a serious issue requiring a comprehensive approach to its prevention and correction by specialists in pedagogy and psychology.that provoke it, and age-related features of its manifestations are described.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ АГРЕСИВНОСТІ В ДОШКІЛЬНОМУ ТА МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ.....	9
1.1. Аналіз теоретичних підходів до визначення понять "агресія", "агресивність", "агресивна поведінка".....	9
1.2. Характеристика особливостей дошкільного та молодшого шкільного віку.....	19
1.3. Психологічні чинники та особливості прояву агресивної поведінки в дошкільному та молодшому шкільному віці.....	37
Висновки до розділу 1.....	54
РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВІВ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ В ДОШКІЛЬНОМУ ТА МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ.....	57
2.1. Методика дослідження та її обґрунтування.....	57
2.2. Результати дослідження та їх аналіз.....	61
Висновки до розділу 2.....	68
РОЗДІЛ 3 ШЛЯХИ КОРЕКЦІЇ ТА ПРЕФІЛАКТИКИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ В ДОШКІЛЬНОМУ ТА МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ.....	71

3.1 Психокорекційна програма подолання агресивності в дошкільному та молодшому	шкільному
віці.....	71
4. Рекомендації щодо профілактики агресивної поведінки в дошкільному та молодшому	шкільному
віці.....	74
Висновки	до розділу
3.....	79
ВИСНОВКИ.....	81
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	86
ДОДАТКИ.....	91

ВСТУП

Актуальність дослідження. Гострота прояву дитячої агресії у світі глобальних змін та трансформацій, включаючи «інформаційний вибух», зумовлює потребу фахівців до пошуку підходів до вирішення цієї проблеми у педагогічній та психологічній практиці. У науковій літературі в достатній мірі відображені змістовні компоненти прояву «агресії» у дітей, включаючи її концепції. У світовому масштабі нині відстежуються тенденції зростання прояву насильницьких дій, що характеризуються як «особливою жорстокістю», так і вандалізмом, та знущаннями з людей різного віку.

У сучасному світі у всіх куточках земної кулі зростає дитяча злочинність, з якою фахівці впоратися не можуть і не готові, незважаючи на наявність широкого спектра досліджень з даного напрямку. Ця проблематика належної розробки не отримала. За кордоном цей напрямок представлений ширше.

Поняття «агресія» (від латинського «aggressio» — напад) — це мотивована, деструктивна поведінка, що суперечить нормам і правилам співіснування людей у суспільстві, завдає шкоди об'єктам нападу (одушевленим та неживим), завдає людям фізичних збитків, негативних переживань, стану страху, напруженості, пригніченості тощо. Поняття «агресії» можна розкрити як намір дії, спрямованої на заподіяння моральної шкоди іншій людині, групі людей, тварині тощо. Агресивність можна розглядати як одну з якостей дитини, що виражається у готовності здійснити неправомірні дії.

Особливої уваги заслуговує агресивність у молодшому дошкільному віці, оскільки вона є важливою складовою розвитку особистості дитини. У цьому віці агресія часто проявляється у формі фізичних дій, ігор з елементами насильства, а також у словесних образах. Діти можуть проявляти агресію через імпульсивність, оскільки ще не вміють адекватно

контролювати свої емоції. Важливо зазначити, що агресивна поведінка у дошкільнят може бути наслідком їхнього оточення, соціальних норм, а також моделі поведінки, яка демонструється дорослими.

У молодшому шкільному віці агресивність також є поширеним явищем. У цьому віці діти починають усвідомлювати соціальні норми та правила, однак, їхня здатність до саморегуляції ще недостатня. Це може призводити до появи агресивної поведінки, як у формі фізичної агресії, так і вербальної. Діти можуть виявляти агресію через конкуренцію за увагу, відстоювання своїх інтересів у групі однолітків або ж у відповідь на фрустрацію. Важливо, що в даному віці агресивність може мати як нормальний розвитковий аспект, так і бути сигналом до глибших психологічних проблем, що вимагає уваги з боку батьків і вихователів.

Таким чином, розуміння агресивності у різних вікових періодах є критично важливим для формування ефективних педагогічних і психологічних стратегій для її корекції та управління. Сьогодні в психологічній науці накопичений великий обсяг теоретико-емпіричного матеріалу, присвяченого проблемам агресивності в молодшому шкільному віці. Вивченням особливостей даної вікової групи займалися багато вітчизняних та зарубіжних психологів, серед яких Л. І. Божович, Л.С. Виготський, Д.Б. Ельконін, І.С. Кон, А.В. Мудрик, Д.І. Фельдштейн й ін.

Ця проблема була вивчена представниками різних підходів, таких як поведінкова психологія, психоаналіз, гештальт терапія, теорії особистості та інші. А також, Ерик Фромм, Альберт Бандура, Карл Роджерс та інші досліджували проблему агресивності в рамках своїх теорій.

Згідно з дослідженнями, діти, підлітки, молодь, всі, хто проживає у країні, яка знаходиться в стані війни, починають набагато раніше і яскравіше проявляти жорстокість і агресію, ніж їх ровесники, які живуть в мирний час або в мирному місці. Загалом, як сьогодні стверджують практикуючі психологи, агресія у таких дітей часто виникає, як так званий протидіючий,

альтернативний «захисний механізм», спрямований на боротьбу із зовнішніми негативними впливами з боку ворожого оточення.

Аналіз різних аспектів досліджуваного явища засвідчує, що агресивна поведінка, особливо, якщо вона підсилюється негативними чинниками, викликаними катастрофічними воєнними наслідками, може варіювати як за глибиною та формою зовнішнього прояву, так і за ступенем інтенсивності: від простої демонстрації неприязні і словесних образ до застосування фізичної сили.

Метою дослідження є дослідження психологічних особливостей прояву агресії у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку

Завдання дослідження

1) здійснити теоретичний аналіз агресивності в дошкільному та молодшому шкільному віці;

2) провести емпіричне дослідження вивчення рівня агресивності в дошкільному та молодшому шкільному віці;

3. розробити психокорекційну програму подолання агресивності в дошкільному та молодшому шкільному віці;

3.2. надати рекомендації щодо профілактики агресивної поведінки в дошкільному та молодшому шкільному віці.

Об'єктом дослідження - агресія в дошкільному та молодшому шкільному віці.

Предметом дослідження - чинники формування агресивності в дошкільному та молодшому шкільному віці.

У роботі будуть використовуватись такі теоретичні методи дослідження: аналіз наукової літератури, синтез, порівняння. А також такі емпіричні методи як: 1) «Кактус» (графічна методика М.А. Панфілової); 2) Тест вимірювання агресії Б. Басса і Р. Дарка; 3) Методика «Шкала прямої і непрямой агресії»; 4) «Тест руки» Е. Вагнера (адаптація Піотровського).

База дослідження – приватна організація «Приватний заклад загальної середньої освіти Київська гімназія «ОРЕНДЖ ПЛЮС».

Теоретичне значення дослідження агресивності особистості та методів її діагностики полягає в розширенні нашого знання про природу агресивності, виявленні нових взаємозв'язків і властивостей цього явища, а також для розвитку теоретичного досвіду та різних психологічних підходів для подальшого вдосконалення практичних методів

Практичне значення дослідження полягає в отриманні більш глибокого розуміння агресивності досліджуваних. Застосування адаптованих методик, дозволить отримати конкретні дані про рівень агресивності у стосунках та загальну агресивність опитуваних. Потім цю інформацію можна ефективно використати для запобігання агресії у школярів дошкільного та молодшого шкільного віку.

Апробація результатів: публікація тез на тему «Специфика психологічної профілактики агресії в початкових класах» (The 10th International scientific and practical conference “European congress of scientific achievements” (October 7-9, 2024) Barca Academy Publishing, Barcelona, Spain. 2024. 314 p.), «Особливості виникнення агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку», «специфика психологічної профілактики агресії в початкових класах» (IX Міжнародна науково-практична конференція «PERSPECTIVES OF CONTEMPORARY SCIENCE: THEORY AND PRACTICE» 14-16.10.2024 року, Львів, Україна).

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох основних розділів із відповідними підрозділами, висновків, списку використаних джерел, додатків.

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ АГРЕСИВНОСТІ В ДОШКІЛЬНОМУ ТА МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

1.1. Аналіз теоретичних підходів до визначення понять "агресія", "агресивність", "агресивна поведінка"

З роками наукового вивчення поняття агресії знання про агресію зростали, накопичувалося все більше фактів, які підтверджували обґрунтованість теоретичних поглядів на походження цього явища. Спочатку агресія була предметом психологічних досліджень, дещо пізніше - соціологічних та педагогічних [21, с.79]. Останнім часом у всьому світі, в тому числі і в Україні, проводяться широкі міждисциплінарні дослідження, спрямовані на вивчення агресії. Діагностичні інструменти та процедури з роками вдосконалювалися. Завдяки їм ми краще розуміємо ступінь загрози, типи поведінкових розладів і можливості вжиття заходів для протидії їм.

Світ, у якому ми живемо, - це світ, де ми стикаємося з агресією дуже часто. Щодня в ЗМІ публікуються новини щодо нових нападів, вбивств, конфліктів або масові заворушення дають безліч доказів того, наскільки великою є шкода, яку завдають люди та що вони можуть зробити з іншими.

Війни, також є прикладом того, на що може бути здатна людина у 21 столітті. Як можна визначити таку ненормальну, іноді агресивну поведінку? Чи можна її стримувати? Автори психологічних досліджень дають різні визначення агресії. Для деяких з них агресія до будь-якої ворожої фізичної або вербальної, насильницької, забруднюючої дії, як правило, це реакція на розчарування і напругу, спрямована на те, щоб зашкодити дії.

Агресія - термін походить від латинського слова "aggresio", що означає "атака" або "напад". Агресія — це емоційний стан, що характеризується імпульсивною поведінкою, афективними переживаннями гніву, злості, прагненням заподіяти іншому травму (фізичну чи моральну) [6, с.73]. Це

вмотивована деструктивна поведінка, що суперечить нормам і правилам поведінки людей у суспільстві та завдає шкоду об'єктам нападу.

Для того, щоб поведінка людини визначалася як агресивна, вона повинна мати намір викликати негативні наслідки для об'єкта агресії, що передбачає очікування результату від певної дії. Тобто ця деталізація виключає ті моделі поведінки, в яких заподіяння шкоди було випадковим. Ю.В. Качанова вважала, що агресію можна вважати такою формою поведінки, яка має біологічну цінність і має вплив на адаптацію та виживання.

Агресивна поведінка стає все більшою проблемою майже в усіх сучасних суспільствах. Це стосується як цілих країн і народів, так і стосунків між окремими індивідами – у родині, на роботі, у школі, у групі однолітків. Жодна школа – міська чи сільська, державна, приватна чи громадська, велика чи мала, початкова чи середня школа (або навіть університет) – не може сьогодні з чистим сумлінням сказати, що ця проблема не виникає в її межах. Викликає занепокоєння широко поширений характер агресії.

Різні автори дещо по-різному визначають агресію. За Буссом, агресія - це реакція, яка створює шкідливі стимули для іншої особи. Аронсон визначає це як поведінку, спрямовану на заподіяння шкоди чи страждання. Згідно з Бароном і Річардсоном, агресія - це будь-яка форма поведінки, метою якої є заподіяння шкоди або каліцтва іншій людині, яка прагне уникнути такої поведінки [12, с.73].

Варто також зазначити, що в галузі психології агресія визначається як дія, спрямована проти людей та/або предметів, яка викликає у людини почуття гніву чи незадоволення. Крім того, агресія має риси цілеспрямованості, пов'язані з навмисним вчиненням дій, спрямованих на заподіяння шкоди конкретним людям та/або групам людей. Розглядаючи це явище, варто також взяти до уваги визначення, розроблене Філіпом Зімбардо. Американський психолог описує агресію як специфічну реакцію, яка полягає

у завданні шкоди оточуючим або самому собі, а також руйнуванні предметів. Філіп Зімбардо також вважає, що агресія може бути спрямована на самого себе (самоагресія), що відображається у шкоді або насильстві проти власної особи. Він розглядає руйнування предметів як інший аспект агресивної поведінки, що може бути викликаною негативними емоціями та потребою виразити свою образу чи незадоволення.

Зімбардо досліджував агресію у контексті соціальної психології та експериментальних підходів, зокрема відомим експериментом в'язнів (Stanford Prison Experiment), який досліджував поведінку людей у ролі в'язнів та наглядачів.

В психології існують різні різновиди агресії, які можуть бути класифіковані залежно від різних аспектів. Важливо розуміти, що агресія може мати різні причини та контексти, і її прояв може варіюватися в залежності від особистості і ситуації. Ці типи агресії надають загальне уявлення про різноманітність форм, в яких агресія може виявлятися [21, с.53]:

1. Фізична агресія: Це форма агресії, яка проявляється через фізичну силу або насильство, спрямовану на інших людей або на себе. Це можуть бути напади, бійки, наруги, самогубства та інші фізичні дії, які завдають шкоди. Фізична агресія ділиться на три підвиди: символічна (загрози та залякування), непрямая (завдання матеріальних збитків) та пряма (дії, що завдають фізичної шкоди людині або групі осіб).

Фізична агресія може виражатися по-різному, наприклад, через вираження гніву і роздратування як спосіб виразити сильні негативні емоції, такі як гнів, роздратування, образа чи розчарування або через захист території або ресурсів. У деяких випадках фізична агресія може виникати як реакція на посягання на особисту територію, майно або ресурси. Або навіть як самозахист, може бути викликана необхідністю захистити себе від реальної або уявної загрози для особистої безпеки чи відсутність навчання альтернативних стратегій бо в деяких випадках фізична агресія може

виникати внаслідок відсутності навичок управління емоціями та навчання альтернативних способів вираження своїх потреб і бажань чи бажання мати перевагу та контроль над чимось або кимось, деякі люди можуть використовувати фізичну агресію для отримання переваги над іншими або для контролю над ними [42, с.215].

2.Вербальна агресія: Це форма агресії, в якій використовуються слова або мовлення, щоб нанести шкоду або заподіяти біль іншим людям.

Прикладом вербальної агресії є:

- Знущання та лайка: Використання образливих слів, прізвиськ, насмішок та сарказму для знущання та висміювання іншої особи.

- Загрози та шантаж: Вживання слів, які мають на меті залякування та створення страху у іншої людини, а також використання шантажу для досягнення власних цілей.

- Грубість та образа: Використання грубих слів, образ та переслідування, спрямовані на особистість іншої людини з метою спричинити їй біль та неприємності.

- Прикрі коментарі та критика: Насмішки, приниження та неприємні коментарі, які призводять до почуття образи та нижчості у потерпілого.

- Гучні сварки та перебільшення: Використання гучного тону, грубих слів та перебільшень у спілкуванні з метою злякати, контролювати або знизити іншу особу.

3.Пасивно-агресивна поведінка: Це форма агресії, в якій людина виражає свою образу або незгоду непрямими способами, використовуючи викручування, іронію, пасивне опір або схеми маніпулювання. Це може включати в себе вибіркоче мовчання, виконання завдань злісно або неякісно, підступні жарти тощо

4.Психологічна агресія: це вчинки та поведінка, спрямовані на завдання шкоди або спричинення болю іншій людині за допомогою слів, вчинків або

психологічних прийомів. Це може включати образи, загрози, ігнорування, маніпуляції та інші дії, що негативно впливають на емоційний стан та самопочуття іншої особи. Психологічна агресія може завдати емоційної травми та викликати стрес для людини, що її отримує.

5. Соціальна агресія: Це форма агресії, в якій використовується влада, статус або вплив для заподіяння шкоди іншим людям через відмову від співпраці, виключення, мобінг, маніпуляції групою та інші соціальні засоби. До соціальної агресії також відносить булінг. Булінг - це коли одна людина вчиняє небажані та шкідливі дії над іншою людиною. Це може включати образи, загрози, наруги, фізичну або вербальну агресію, поширення чуток або постійне виключення з групи. Булінг відбувається повторно та має на меті завдати шкоди, створити страх і негативно вплинути на життя та самопочуття жертви. Це може відбуватися в різних місцях, таких як школи, робочі місця або онлайн. Булінг є серйозною проблемою [12, с.101-105].

Вчені, такі як Зигмунд Фройд, Конрад Лоренц, Альберт Бандура та інші, внесли вагомий внесок у розуміння природи та форм агресії. Концепції цих вчених та подальші дослідження інших спеціалістів у цій області допомогли сформуванню загальноприйнятій класифікації різновидів агресії.

Варто зазначити, що цей поділ не є жорсткою системою і може варіюватися залежно від дослідників та контексту. Психологія постійно розвивається, і нові відкриття та дослідження можуть призвести до більш точного розуміння різновидів агресії в майбутньому.

Крім різновидів агресії, які були описані вище, існують інші різновиди агресії, які також вивчаються в психології:

Соціально-економічна агресія: Це форма агресії, яка спрямована на заподіяння шкоди або використання сили з метою досягнення соціально-економічних переваг або цілей. Це може включати корупцію, експлуатацію та інші форми злочинності, які впливають на соціально-економічні структури,

фінансову експлуатацію, обман, маніпуляції з грошима, використання влади або позиції для досягнення особистої вигоди за рахунок інших;

Сексуальна агресія: це коли людина використовує сексуальні дії або поведінку для завдання шкоди, контролю або примусу над іншою людиною, без її згоди чи проти її волі. Це може включати непрохані розмови про секс, небажані дотики, сексуальні загрози, сексуальний насильницький акт або будь-яку іншу форму небажаної сексуальної поведінки. Сексуальна агресія може завдати фізичної та емоційної травми, створити страх, відчуття безпорадності та порушити особисту гідність та самоповагу жертви. Це серйозне порушення особистої межі та прав людини, і воно неприпустиме;

Релігійна агресія: Це форма агресії, в якій релігійні переконання, практики або переконання використовуються для заподіяння шкоди, насильства або дискримінації відносно осіб іншої релігії або віросповідання. Це можуть бути релігійні конфлікти, пропаганда ненависті, переслідування та інші форми релігійної агресії.

Самоагресія - відома як самопошкоджувальна поведінка, відноситься до ситуацій, коли особа наміряно завдає шкоди самій собі. Це може включати фізичну або психологічну шкоду, таку як розрізання шкіри, удари по собі, спричинення болю або виклик вразливих ситуацій.

Самоагресія є складним явищем, і причини, що лежать в основі цієї поведінки, можуть бути різними. Деякі з часто згадуваних причин включають:

Емоційний дистрес: Особи, які випадково переживають сильні емоційні турбулентності, такі як глибока тривога, депресія, самотність або відчуття безсилля, можуть звертатися до самоагресії як способу відволіктися від своїх емоцій або виразити їх [38, с.92];

Саморегуляція емоцій: Деякі особи можуть використовувати самоагресію для регулювання своїх емоцій або відчуття контролю. Наприклад,

вони можуть наносити собі біль, щоб заспокоїти або зняти внутрішні психологічні напруги;

Самошкоджувальні вірування: Деякі особи можуть мати перекручені переконання про себе або свою вартість, що може приводити до само агресії як способу покарати себе або виправдати свої негативні переконання;

Соціальний вплив: Особи, які спостерігають або оточуються іншими людьми, які займаються само агресією, можуть наслідувати цю поведінку через процес моделювання або бажання бути частиною групи [32, с.45].

Проблеми з агресією можуть мати різні причини. Тим не менш, в літературі з цього питання найчастіше описуються три теорії, що пояснюють походження цього явища. По-перше, теорія, яка ототожнює агресію з людським інстинктом. По-друге, теорія, яка описує агресію як результат набутого потягу. По-третє, теорія, що пояснює походження агресії на основі ефекту навчання.

Перші наукові дослідження на цю тему були представлені Зигмундом Фройдом. На його думку, агресія є необхідним фактором життєдіяльності людини, що забезпечує виживання виду. Також австрійський психіатр стверджував, що кожен з нас приходить на світ із готовим бойовим інстинктом. Подібної думки дотримувався і Конрад Лоренц (австрійський зоолог, лауреат Нобелівської премії). Він описав феномен агресії як вроджену модель поведінки, яка стимулюється під впливом відповідних стимулів (тригерів). Хоча теорії, що описують агресію як прояв вродженого драйву, були визнані і популярні протягом багатьох років, сьогодні вони все частіше піддаються критиці. Особливо сумнівним є відсутність опису конкретних стимулів, які викликають у людини інстинкт агресії [19, с.53].

Теорії, що розглядають питання агресії в контексті набутих потягів(або фрустрації):

У 1939 році Джон Доллард (американський психолог) разом зі своїми однодумцями розробив теорію «фрустрації-агресії». В його основу було покладено дві тези:

По-перше, агресії завжди передують фрустрація;

По-друге, будь-яке розчарування призводить до безжальної агресії.

На думку вченого, агресія – це своєрідний потяг, який є «природною» реакцією на феномен фрустрації. Крім того, агресія є відповіддю на фрустрацію, коли вона є найбільш вивченою реакцією на гнів. Тим не менш, ця теорія не зустріла великої прихильності в науковому співтоваристві. На її захист виступив американський психолог Леонард Берковіц. Він вважав, що фрустрація відповідальна за виникнення почуття гніву, яке належить до специфічних емоцій, пов'язаних з феноменом агресії. Однак, на його думку, гнів - це лише готовність до агресивної поведінки, яка може виникнути або не виникнути. Цей процес залежить від індивідуальної реакції індивіда на подразники, що надходять із зовнішнього середовища [21, с.43].

Теорії, що розглядають питання агресії в контексті соціального навчання:

Альберт Бандура вважається засновником соціальної теорії навчання. На його думку, на агресивну поведінку людини впливають насамперед екологічні (соціальні) фактори. Ця теорія також припускає, що і розчарування, і біль є важливими факторами, що викликають агресивну відповідь. Тим не менш, до його появи ми відчуваємо різні непрямі чинники, які можуть гальмувати або посилювати інтенсивність агресивної поведінки. Бандура припускає, що агресивна поведінка, яку демонструють люди, є результатом навчання. Тому моделі, з якими він стикався на різних етапах розвитку, впливатимуть на його поведінку. Це можуть бути як агресивні моделі, так і спрямовані на пом'якшення негативних емоцій. Крім того, автор цієї теорії звертає особливу увагу на підкріплення, які відчуває індивід. Якщо в дитинстві її карали за вчинення агресивних дій, ризик проявити їх у

майбутньому знижується. Якщо, навпаки, він отримав винагороду за них, така людина повторить цю схему на пізніших етапах свого життя [11, с.23].

Зигмунд Фрейд припускав, що з моменту народження людина володіє двома протилежними інстинктами: інстинкт життя (Ерос), який спонукає особистість до розвитку і зберігає життя, і інстинкт смерті (Танатос), який працює в напрямку самознищення. Він вважав, що інстинкт смерті часто спрямований на назовні, проти навколишнього світу, у вигляді агресії до інших.

За Фрейдом, енергія, що обслуговує інстинкт смерті, постійно генерується в тіло. Якщо ця енергія не може розрядитися в малих дозах і якимось соціально прийнятним способом, вона буде накопичуватися і врешті-решт розряджати в екстремальній і соціально не прийнятній формі. Однак вона може бути розряджена в різних "безпечних" місцях, включаючи тут катарсис (грецьке слово, що означає "очищення"), в якому емоції виражаються з повною інтенсивністю через плач, слова або іншими символічними засобам.

Також, на агресивну поведінку впливають індивідуально психологічні особливості людини, стан нервової системи, темперамент, характер, самооцінка, так і соціально психологічні умови, наприклад, виховання стилі виховання дитини в сім'ї, як з нею спілкуються вдома, як людина себе відчуває в колективі на роботі, наприклад, чи має вона друзів і так далі чи задоволена вона своїм статусом життя [10, с.230].

Агресивну поведінку можуть проявляти і діти. Одна з причин це захворювання центральної нервової системи. Дитина не відчуває безпеки і агресія з'являється як захисний механізм дитини. Ще однією причиною є коли дитина не вміє правильно виражати свої емоції і почуття. Наприклад, якщо ми говоримо про дитинку від року до 3, якщо вона дуже сильно любить свою маму, наприклад, вона не знає, як виражати свої емоції, вона може

покусувати свою маму, тобто це не є вид агресії, це є лише невміння правильно виражати свою любов.

Також, до основних причин дитячої агресії входять [5, с.4]:

1) фізіологічні фактори: Деякі діти можуть бути схильні до агресивної поведінки через особливості своєї фізіології, такі як низький поріг реакції на стрес або підвищена активність нервової системи;

2) соціальне середовище: Навколишнє середовище, включаючи сім'ю, школу та ровесників, може впливати на розвиток агресії у дітей. Недостатність позитивного взаємодії, насильство або конфліктні відносини в сім'ї чи школі можуть сприяти вияву агресивної поведінки;

3) моделювання поведінки: Діти навчаються через спостереження та наслідування. Якщо вони спостерігають агресивну поведінку у своєму оточенні, особливо від близьких дорослих або ровесників, вони можуть наслідувати цю поведінку;

4) фрустрація та незадоволення потреб: Діти можуть проявляти агресію відчуваючи фрустрацію або незадоволення у важливих аспектах їхнього життя, таких як потреби в увазі, прив'язаності, самостійності або контролі;

5) негативні емоції та недостатні навички регуляції: Діти, які мають обмежені навички емоційної регуляції, можуть виявляти агресивну поведінку як спосіб виразити свої негативні емоції, такі як гнів, роздратування або ревності.

Важливо враховувати, що кожен старшокласник унікальний, і причини агресії можуть бути комбінацією кількох факторів. Індивідуальний підхід та розуміння потреб і емоцій кожної дитини допомагають виявити та ефективно вплинути на причини їхньої агресії [38, с.93].

1.2. Характеристика особливостей дошкільного та молодшого шкільного віку

У період дошкільного дитинства, що охоплює вік від трьох до семи років, продовжується інтенсивний процес розвитку фізіологічних і психічних функцій дитини. Цей час є критично важливим для набуття більшої самостійності та здобуття нових форм соціального досвіду, який формується внаслідок виховання та навчання.

Протягом цього періоду спостерігається деяке сповільнення темпів зростання та набору ваги, хоча в кінці дошкільного віку ці процеси можуть знову прискоритися. Одним із важливих аспектів цього етапу є окостеніння скелета, при цьому хрящова структура ще зберігається в окремих частинах. Водночас спостерігається збільшення м'язової маси, при цьому розвиток загальної мускулатури випереджає формування функцій дрібних м'язів рук. Поліпшується також робота серцево-судинної системи, що є важливим для загального фізичного розвитку дитини.

На ранніх етапах формуються морфологічні зміни в структурі головного мозку, що виражається в його зростанні і збільшенні регуляторного впливу кори великих півкуль на функціонування підкіркових структур. Виникають нові складні умовні рефлекси, в основі яких лежить слово, що свідчить про інтенсивне формування другої сигнальної системи.

Дошкільний вік відзначається появою нової соціальної ситуації розвитку, коли дитина починає виконувати певні елементарні обов'язки. Зміни у стосунках з дорослими стають помітними: спільна діяльність поступово замінюється на самостійне виконання дорослих завдань.

Важливим етапом у розвитку є можливість систематичного навчання, яке повинно стати частиною індивідуальної програми дитини. У цьому віці дитина також починає взаємодіяти з однолітками, що визначає особливості її розвитку. Внутрішня позиція дошкільника формується через усвідомлення власного "Я", а також через інтерес до світу дорослих, їхньої діяльності та

стосунків.

Соціальна ситуація розвитку в дошкільному віці проявляється в специфічних видах діяльності, особливо в сюжетно-рольовій грі, яка створює умови для освоєння зовнішнього світу. Дошкільники знайомляться з простими трудовими завданнями, що починаються в ігровій формі. Для молодших дошкільнят характерною є нерозрізненість гри та праці, що зберігається і в середньому, і в старшому дошкільному віці.

Діти вже можуть усвідомлювати важливість виконання трудових завдань, а також значимість цих завдань для інших. Спрямованість їхньої діяльності залежить від того, як її організують та мотивують дорослі. У процесі спілкування з дорослими, участі в рольових іграх і виконанні трудових доручень, дошкільник отримує новий досвід та засвоює досвід інших.

На цьому етапі дитина починає оволодівати формами навчальної діяльності, яка включає в себе спілкування з дорослими. Це спілкування не лише активізує та спрямовує дії дитини, а й допомагає їй засвоювати знання, вміння та навички через вивчення дій і операцій, необхідних для виконання різноманітних завдань.

Важливу роль у сенсорному розвитку дитини відіграє здатність до сприйняття різних властивостей предметів та явищ. У цьому віці діти вже мають певні уявлення про властивості предметів, і починають використовувати загальноприйняті сенсорні еталони. Основним завданням сенсорного виховання є ознайомлення дітей з різноманітними сенсорними еталонами, які закріплюються через активну діяльність — малювання, конструювання, ліплення тощо.

Дошкільники розвивають свою чутливість до різних сенсорних елементів, таких як колір, форма, розмір, звук та інші. Ці зміни свідчать про те, що діти оволодівають новими способами сприймання, які дозволяють їм досліджувати навколишній світ та його різноманітні властивості.

Крім того, під час навчання в дошкільному віці активно розвивається мислення дитини, яке стає більш образно-мовним. Це означає, що дитина починає сприймати навколишнє середовище не лише через дії, а й через словесні описи. У цьому процесі мовлення відіграє ключову роль, допомагаючи дитині усвідомлювати об'єкти, їхні властивості та взаємозв'язки.

Мислення дітей дошкільного віку розвивається за рахунок логічного узгодження своїх суджень, що є результатом їхньої обізнаності з об'єктами. Діти починають міркувати логічно, узгоджуючи свої думки, а це суттєво прискорює розвиток їхнього мислення. Важливим чинником у цьому є цілеспрямоване керівництво з боку дорослих.

Також варто відзначити, що в дошкільному віці діти досягають значних успіхів у вивченні рідної мови. Їхній словниковий запас значно зростає, досягаючи в середньому 3500-4000 слів до семи років. Діти оволодівають граматиною, структуруванням речень, фонетичною будовою мови та вчаться вільно артикулювати звуки.

Зміни в мовленні ведуть до диференціації його функцій: спілкування стає не лише способом взаємодії, а й засобом планування та регулювання діяльності. Внутрішнє мовлення, яке з'являється у цьому віці, свідчить про розвиток словесно-логічного мислення, що ґрунтується на практичній діяльності.

Діти також починають формувати довільну увагу, здатні виділяти об'єкти, які відповідають їхнім потребам, і зосереджуватися на них. Мимовільна увага залишається, проте вона стає більш стійкою.

Психологічні особливості розвитку особистості дошкільника мають значення в контексті формування його емоційно-вольової сфери, інтересів і мотивів поведінки. Емоції, що виникають у процесі діяльності та спілкування, стають глибшими і стійкішими, що зумовлено не лише близькими цілями, а й віддаленими. Дошкільники активно взаємодіють з

ровесниками, в результаті чого розвиваються соціальні емоції.

Процес спілкування з дорослими формує моральні почуття дітей. Важливу роль у цьому відіграють позитивні еталони, які допомагають дітям передбачати емоційні наслідки своїх дій. Це емоційне передбачення є ключовим у формуванні моральної поведінки дошкільника.

Відокремлення дитини від дорослого супроводжується розвитком особистісної поведінки. Дошкільники починають орієнтуватися на дорослих як на зразок для наслідування, що формує їхню довільність і відповідальність. Діти вчаться узгоджувати свої бажання з вимогами дорослого, що веде до появи нових мотивів і ієрархії бажань.

З віком у поведінці дітей зменшується кількість імпульсивних, афективних дій, що свідчить про їх здатність більш успішно справлятися з труднощами на шляху до досягнення мети. Це є важливим аспектом формування їхньої особистості та соціальної адаптації [1, с.99-106].

Молодший шкільний вік є ключовим етапом розвитку психічних процесів дитини, таких як сприйняття, мислення, мовлення, увага та пам'ять. У цей період ці процеси починають змінюватися та розвиватися в новому напрямку: вони стають більш свідомими та контрольованими самою дитиною, тобто набувають опосередкованого характеру. Молодший школяр поступово освоює здатність до довільного управління своєю поведінкою та мисленням, що свідчить про глибші зміни в його психіці. Це перехідний період, у якому дитина поєднує риси дошкільного віку з новими особливостями школяра. Це поєднання часто проявляється у вигляді суперечливих рис: дитина вже починає розуміти та усвідомлювати шкільні вимоги, але водночас може зберігати деякі аспекти поведінки та мислення, характерні для дошкільника. Така ситуація, типова для перехідних етапів розвитку, створює величезні можливості для подальшого вдосконалення дитини, які важливо своєчасно розпізнати й розвинути.

Цей віковий період є критичним для формування багатьох основних

психічних якостей особистості. Саме на цьому етапі закладаються фундаментальні риси характеру та здібності, що впливатимуть на подальший розвиток дитини. Нові якості та здібності, які з'являються в молодшому шкільному віці, формуються в процесі навчальної діяльності. До таких новоутворень належать довільність, тобто здатність контролювати свою поведінку та дії; внутрішній план дії, що означає здатність подумки планувати свої дії та міркування; та рефлексія, яка передбачає здатність аналізувати власні вчинки, думки та почуття. Ці нові психічні утворення є важливими елементами підготовки дитини до подальшого навчання в середній школі, а також для успішного переходу до підліткового віку, який має свої особливості та вимоги.

Непідготовленість частини учнів молодших класів до навчання в середній школі часто пов'язана саме з тим, що у них не повністю сформувалися вказані загальні якості та здібності. Ці риси особистості, зокрема, визначаються рівнем розвитку психічних процесів та самою навчальною діяльністю дитини. Тобто, якщо ці процеси ще не досягли необхідного рівня, то дитині може бути важко адаптуватися до вимог, що висуває навчання в середній школі.

З початком навчання в 1-му класі у дитини змінюються взаємини з оточуючими, зокрема з однолітками, вчителями та іншими дорослими. Окрім того, дитина отримує нові обов'язки, пов'язані зі школою, які включають дотримання певного режиму дня, виконання завдань за програмою, та дотримання шкільних правил. Ці зміни впливають на соціальну ситуацію розвитку дитини і вимагають від неї формування навчальної діяльності, що спрямована на засвоєння знань та культури. Основне завдання початкової школи полягає саме в тому, щоб допомогти дитині навчитися вчитися. Це означає, що шкільне навчання має не лише передавати певний набір знань, але й сприяти розвитку вміння організовувати власну діяльність, ставити цілі та досягати їх [11, с. 82].

Однією з найважливіших змін, що відбуваються в пізнавальній сфері молодших школярів, є розвиток пам'яті. Якщо на початку цього періоду дитина використовує досить прості методи запам'ятовування, такі як повторення або уважний розгляд матеріалу, то згодом вона переходить до більш складних прийомів. Діти починають групувати інформацію, аналізувати та осмислювати зв'язки між різними частинами навчального матеріалу. Ці навички є основою для подальшого розвитку мислення.

У шкільному середовищі дитині потрібно засвоїти велику кількість нових понять за відносно коротким часом. Вона має опанувати базові розумові операції, такі як аналіз, синтез, порівняння та міркування. Це означає, що навчання в школі не обмежується простим запам'ятовуванням фактів, але також включає розвиток здатності до узагальнення та абстрактного мислення. Цей процес сприяє формуванню інтелектуальних операцій, які є основою для подальшого інтелектуального розвитку дитини.

Таким чином, молодший шкільний вік є надзвичайно важливим етапом у житті дитини, під час якого закладаються основи для подальшого розвитку як у навчальній сфері, так і в соціальній та емоційній. Завдяки розвитку навчальної діяльності та новим психічним утворенням, дитина стає здатною до більш складних форм мислення, організованої діяльності та усвідомлення своїх дій, що є необхідними для подальшого успішного навчання та життя.

У віці від 6 до 11 років у дітей відбувається важливе формування багатьох психічних процесів, зокрема здатності зосереджувати увагу на об'єктах або діях, які не викликають особливого інтересу. Цей етап характеризується тим, що емоційні переживання дитини стають менш спонтанними та конкретними, набуваючи більш узагальненого характеру. Особливо значні зміни відбуваються у сфері мислення, яке поступово стає абстрактним і узагальненим, тобто дитина починає мислити більш аналітично, здатна абстрагуватися від конкретних деталей і розуміти загальні закономірності та принципи [2, с. 112-117].

Психологи виділяють цей період, зокрема вік від 6 до 11 років, як один із найважливіших етапів формування особистості дитини. Початок шкільного навчання змінює структуру дитячої діяльності та впливає на психічний розвиток. Якщо в дошкільному віці дитина була зосереджена переважно на трьох видах діяльності – грі, навчанні через гру і спілкуванні з дорослими та однолітками, – то у молодшому шкільному віці додається четвертий вид діяльності – навчально-трудова. Це означає, що дитина тепер повинна не лише навчатися і гратися, а й виконувати певні завдання, пов'язані з працею та навчанням, що вимагає дисципліни та відповідальності.

Протягом цього періоду розвитку особистості дитина починає активно аналізувати дії та вчинки як своїх однолітків, так і дорослих. Цей аналіз допомагає їй формувати більш зрілі соціальні навички та розуміння суспільної поведінки. Водночас діти вчаться спілкуватися, розуміти своїх однолітків, взаємодіяти з ними, розвиваючи свої комунікативні здібності. Вони починають усвідомлювати важливу роль батьків та інших дорослих у своєму житті, що також впливає на їхні погляди та поведінку.

До 3 років життя дитини ключовим впливом на її розвиток є сім'я. Батьки є головними наставниками та прикладами для наслідування. Однак, після цього періоду, зокрема з початком дошкільного та шкільного віку, сфера соціальних впливів значно розширюється. До впливу сім'ї додається взаємодія з однолітками, вихователями та вчителями, а також активніше використання інформаційних засобів, таких як книги, телевізор, інтернет, які починають відігравати важливу роль у формуванні особистості дитини. Коли дитина йде до школи, вона стикається з новими каналами виховного впливу. Це не лише вчителі та навчальна програма, а й шкільне середовище загалом: однокласники, правила поведінки в школі, шкільні традиції, соціальні норми тощо. Зростає кількість інформації, яку дитина отримує через засоби масової інформації, що також має значний вплив на її свідомість і виховання.

Школа для дитини – це не лише місце, де вона отримує знання. Вона

також дає поштовх до розвитку соціальних зв'язків та самосвідомості. З початком шкільного навчання дитина вперше стикається з серйозними домашніми обов'язками. Тепер вона повинна не лише гратися, але й виконувати завдання, пов'язані з навчанням і працею, що вимагає від неї самостійності та відповідальності. Ці нові обов'язки можуть призводити до виникнення перших конфліктів між дитиною та батьками. Дорослі починають вимагати від дитини більшої дисципліни, зосередженості та серйозного ставлення до навчання, що не завжди співпадає з бажаннями дитини, яка прагне більше часу проводити за іграми або іншими приємними заняттями.

Український психолог Іван Бех у своїх дослідженнях звертає увагу на те, що у дітей молодшого шкільного віку значно зростає чутливість до виховних впливів. Це означає, що вони стають більш сприйнятливими до моральних настанов, вказівок та прикладів дорослих. Це відкриває нові можливості для розвитку моральних якостей дитини. Потреба звертатися до власного внутрішнього світу, аналізувати свої думки, почуття та вчинки зростає, і дитина починає краще усвідомлювати свої наміри та дії. Відтак, зростає значення відповідальності в поведінці дитини. Вона починає орієнтуватися на власні наміри та розуміти їхню важливість, що відображається на її ставленні до обов'язків, навчання та взаємодії з іншими [10, с. 56-60].

З віком дитина все частіше звертається до самооцінки своїх вчинків, намагаючись зрозуміти, наскільки вони відповідають тим правилам і нормам, які вона засвоїла. Поведінка інших людей також стає для неї важливим критерієм для оцінки власної поведінки. Це означає, що дитина вже не просто повторює те, що їй кажуть дорослі, а починає виробляти власні критерії оцінки того, що правильно, а що ні, на основі того, як інші поведуться з нею або з іншими.

Відомий психолог Даниїл Ельконін зазначає, що з початком навчання у школі у дитини відбувається кардинальна перебудова її взаємодії з

реальністю та соціальним середовищем. Якщо у дошкільному віці соціальні стосунки дитини обмежувалися двома основними сферами – взаємодією з дорослими («дитина-дорослий») і взаємодією з іншими дітьми («дитина-діти»), то в молодшому шкільному віці ці відносини стають більш структурованими і складними. Зокрема, відносини з дорослими тепер розподіляються на дві окремі системи: «дитина-вчитель» і «дитина-батьки». У цих двох системах дитина розвивається по-різному, оскільки вчителі та батьки виконують різні ролі у її житті. Одночасно система стосунків між дітьми залишається досить автономною, що означає, що діти продовжують активно взаємодіяти між собою, розвиваючи соціальні навички, але ці взаємини також змінюються під впливом шкільного середовища та навчальної діяльності.

У молодшому шкільному віці ключову роль у формуванні особистості дитини відіграють її взаємини з учителем. Система «дитина-вчитель» стає основою, через яку дитина вибудовує своє ставлення до батьків, інших дорослих та однолітків. Поведінка дитини в школі, її старанність і академічні успіхи стають основою для побудови цих взаємин. Саме гарні оцінки та правильна поведінка стають тим «мостом», що допомагає дитині формувати відносини з дорослими, однолітками і навіть самим собою. Ця система починає впливати на всі аспекти її життя, оскільки від шкільних успіхів часто залежить її емоційний стан, соціальний статус у колективі та сприйняття себе як особистості. Взаємини з учителем стають для дитини центром, навколо якого обертається вся її шкільна діяльність, впливаючи не лише на успіхи у навчанні, але й на її відносини в сім'ї та колективі однолітків [54, с. 56].

Діти молодшого шкільного віку починають опановувати численні правила та норми поведінки, які регулюють їхні взаємини з учителем, іншими дорослими та однолітками. Це відбувається як під час уроків, так і на перервах, у різних ситуаціях: у школі, на вулиці, в громадських місцях. Шестирічні та семирічні діти вже психологічно готові до розуміння цих

правил і норм, а також до їх виконання на постійній основі. Вони здатні чітко усвідомлювати, що певні вимоги та правила повинні виконуватися, і це відповідає їхнім потребам у соціалізації та адаптації в новому середовищі.

Однак, іноді дорослі, зокрема вчителі, не завжди своєчасно використовують цю готовність дітей до дотримання правил. Вони висувають до дітей певні вимоги, але не пояснюють їх суть або роблять це непослідовно, що призводить до відчуття у дітей, що ці правила мають випадковий характер і залежать від настрою або волі дорослих. Це створює проблему в розумінні дітьми важливості правил та норм, адже вони починають думати, що дотримання цих вимог – це лише формальність, яка не має внутрішньої цінності, а виконується лише під тиском зовнішніх обставин, таких як страх покарання або бажання догодити вчителю чи батькам. Таким чином, у дітей може виникати хибне уявлення, що норми поведінки є лише зовнішніми вимогами, які потрібно дотримуватися лише для уникнення негативних наслідків, а не через їх внутрішню необхідність.

Це небезпечне явище, яке може негативно вплинути на формування моральної свідомості дитини. Якщо дитина не розуміє справжнього сенсу і важливості правил, вона не сприйматиме їх як щось, що потрібно виконувати завжди і скрізь, незалежно від обставин. Замість цього вона буде орієнтуватися лише на зовнішні фактори, і її поведінка може стати непослідовною та залежною від обставин [52, с. 70-75].

Важливим аспектом цього процесу є відповідальна роль педагога. Відомий психолог А. Петровський підкреслює, що для справжнього та глибокого засвоєння дітьми норм і правил поведінки необхідно, щоб вчитель використовував добре організовану систему методів і засобів контролю за виконанням цих вимог. Для того, щоб діти усвідомили важливість норм і дисципліни, важливо чітко та доступно формулювати правила і пояснювати їх значення. Учитель повинен не лише озвучувати вимоги, але й обов'язково пояснювати їхню внутрішню логіку та соціальну необхідність.

Крім того, важливим аспектом є система заохочень і покарань. Для того, щоб дитина успішно засвоїла норми поведінки, педагог повинен заохочувати її до старанності, хвалити за успіхи, підтримувати її позитивні починання. Водночас на недбалість, розпущеність та порушення дисципліни повинна бути відповідна реакція, щоб дитина розуміла, що її дії мають наслідки. Однак важливо, щоб ці заохочення та реакції були послідовними і справедливими, адже від цього залежить, чи буде дитина вважати правила справжніми та важливими, або ж лише формальністю.

Таким чином, у молодшому шкільному віці відбувається важливий етап становлення моральних якостей дитини. Під впливом правильної педагогічної діяльності, правила та норми, яких дотримується дитина, стають не просто зовнішніми вимогами, а внутрішньо прийнятими принципами. Ці моральні якості поступово перетворюються на невід'ємну частину особистості дитини, формуючи її здатність до саморегуляції, відповідальність за свої вчинки та розуміння соціальних норм [50, с. 101-106].

Таке формування моральної свідомості є важливим кроком на шляху до становлення самостійної і відповідальної особистості. Успішне засвоєння дітьми моральних норм дозволяє їм надалі діяти на основі внутрішніх переконань, а не лише під впливом зовнішніх обставин. Тому важливо, щоб вчителі та батьки послідовно та відповідально підходили до виховання моральної свідомості дітей, формуючи у них розуміння того, що правила та норми є важливими і мають виконуватися не через страх, а через усвідомлення їхньої необхідності для суспільного життя та гармонійного розвитку.

У період молодшого шкільного віку моральна свідомість дитини зазнає значних змін, що чітко помітно від першого до четвертого класу. Протягом цих років моральні знання, уявлення та судження дітей стають глибшими, усвідомленішими й систематизованими. Якщо учні першого та другого класів здебільшого спираються на власний досвід поведінки та чіткі інструкції

вчителів і батьків, то діти третього і четвертого класів починають додатково аналізувати поведінку інших людей, використовувати отримані знання для оцінки різних ситуацій і вчинків. Таким чином, їхнє моральне судження поступово розширюється і набуває більш узагальненого характеру.

Паралельно з моральними знаннями розвивається і моральна поведінка. Молодші школярі 7-8 років часто здійснюють добрі вчинки під керівництвом дорослих, наслідуючи їхні вказівки або реагуючи на конкретні ситуації. Наприклад, учень молодших класів може діяти правильно лише після того, як йому чітко пояснили, що і як слід робити. Але вже у віці 9-10 років, діти стають здатними виконувати позитивні моральні вчинки самостійно, без необхідності постійних настанов або нагадувань від дорослих. Вони починають розуміти цінність відповідної поведінки і виконують її за власною ініціативою, що свідчить про розвиток внутрішньої мотивації до добрих вчинків.

Що стосується характеру молодших школярів, то він лише починає формуватися на даному етапі. Їхні характерологічні риси часто бувають суперечливими і нестабільними. Діти цього віку схильні до імпульсивності, що виражається в тому, що вони діють під впливом миттєвих бажань або емоцій, не завжди обдумуючи наслідки своїх вчинків і не враховуючи всі обставини. Така імпульсивність є результатом вікових особливостей: у дітей молодшого шкільного віку ще не до кінця розвинена здатність до вольової регуляції своєї поведінки, і вони мають потребу у швидкому вивільненні енергії через фізичну активність. Тому не всі порушення дисципліни в школі можна трактувати як прояви навмисної недисциплінованості. Часом вони є наслідком недостатньої здатності дітей контролювати свої імпульси та емоції [53, с. 82-87].

Ще однією характерною рисою молодших школярів є загальна слабкість волі. Діти у віці 6-8 років часто не здатні тривалий час слідувати певній меті або долати труднощі та перешкоди, що виникають на шляху до її

досягнення. Це проявляється у тому, що вони можуть легко втрачати інтерес або зосередженість на завданні, якщо воно здається їм занадто складним або нецікавим. Нестача волі часто стає причиною того, що молодші школярі не завершують розпочаті справи або потребують постійного нагадування й підтримки з боку дорослих, щоб виконати завдання до кінця.

Однак, попри наявність деяких труднощів у розвитку характеру, діти молодшого шкільного віку також володіють багатьма позитивними рисами, які варто заохочувати і розвивати. До таких рис можна віднести чуйність, допитливість, безпосередність і довірливість. Ці якості роблять дітей цього віку відкритими до нового досвіду, допомагають їм швидко адаптуватися до шкільного життя і будувати взаємини з однолітками та вчителями. Вони з легкістю приймають моральні цінності і правила, особливо коли бачать їх втіленими в прикладах дорослих.

Однією з ключових особливостей характеру дітей цього віку є їхня схильність до наслідування. Діти активно переймають моделі поведінки, які спостерігають у дорослих або старших товаришів. Це є важливим аспектом їхнього морального і соціального розвитку. Наслідувальність може стати ефективним інструментом у вихованні моральних якостей, якщо педагог і батьки використовуватимуть її для демонстрації позитивних прикладів. Однак важливо пам'ятати, що діти можуть не лише переймати хороші звички, а й копіювати некультурну поведінку старших друзів або навіть дорослих, якщо бачать її в повсякденному житті.

Тому виховання дітей цього віку потребує обережного і послідовного підходу. Педагоги повинні планувати виховну роботу таким чином, щоб максимально використовувати природну наслідувальність молодших школярів для розвитку у них позитивних моральних якостей. Але разом з тим слід звертати увагу на те, які приклади поведінки діти можуть переймати від інших, адже це може вплинути як на формування хороших якостей, так і на розвиток негативних.

Важливо також, щоб дорослі демонстрували послідовність у своїх вимогах і вчинках. Якщо дитина бачить, що дорослі діють відповідно до власних моральних принципів і дотримуються правил, які самі ж проголошують, вона швидше сприйме ці норми як цінні і важливі. Це сприятиме тому, що моральні знання, які діти засвоюють у цьому віці, перетворяться на їхні внутрішні переконання, що стане основою для подальшого формування зрілої особистості [51, с. 12-18].

Таким чином, у молодшому шкільному віці діти проходять важливий етап у формуванні своєї моральної свідомості та характеру. Хоча їхня поведінка ще не завжди є стійкою та послідовною, в цей період закладаються основи, на яких будується подальший моральний розвиток. Важливим аспектом цього процесу є постійна підтримка з боку дорослих, які повинні забезпечити дитині сприятливі умови для формування правильних моральних цінностей та вмінь діяти відповідно до них, незалежно від зовнішніх обставин.

Проводячи виховну роботу з дітьми молодшого шкільного віку, необхідно враховувати їхню підвищену емоційність, що виявляється в емоційній нестабільності, частих змінах настрою та бурхливих реакціях на різні події. Учні перших та других класів часто демонструють невірноваженість у своїх емоціях: вони швидко переходять від радощів до смутку, від страху до гніву, і кожна з цих емоцій проявляється надзвичайно інтенсивно. Наприклад, дрібна перемога може викликати в них радість, а незначна невдача — сильний смуток або розчарування. Однак, з віком діти починають краще контролювати свої емоційні стани. У процесі дорослішання розвивається здатність керувати емоціями, що допомагає їм з більшою впевненістю і стабільністю реагувати на події в житті.

Молодший шкільний вік є особливо сприятливим для виховання позитивних якостей характеру. Діти цього віку характеризуються піддатливістю, довірливістю і сильною схильністю до наслідування, що

відкриває широкі можливості для виховної роботи. Важливо, що авторитет учителя відіграє визначальну роль у житті молодших школярів: вони беззастережно визнають його вплив, орієнтуються на його слова і вчинки. Це створює міцний психологічний фундамент для ефективного морального виховання, оскільки діти прагнуть наслідувати поведінку і настанови дорослих, особливо тих, кого вони вважають авторитетними.

З початком навчального процесу дитина поступово втягується в колективні взаємини, і це має значний вплив на її соціальний розвиток. Входження до шкільного колективу змінює і поглиблює взаємодію дитини з навколишнім світом, що, в свою чергу, впливає на характер емоцій. Емоції стають більш тривалими, глибокими і стійкими, порівняно з попередніми періодами розвитку. Якщо в дошкільному віці емоції були часто короткочасними та поверхневими, то в молодшому шкільному віці вони набувають більшого змісту. Діти вже не лише розуміють, як слід діяти в певних ситуаціях, але й емоційно відчують це. Хоча вони ще не завжди можуть пояснити свої почуття або обґрунтувати свою позицію, їхня поведінка часто будується на внутрішньому переконанні, яке базується на цих емоційних переживаннях.

Взаємовідносини між молодшими школярами мають свої особливості. Дружба в цьому віці найчастіше ґрунтується на зовнішніх, випадкових обставинах або загальних інтересах, таких як спільне місце проживання або навчання. Наприклад, діти можуть товаришувати тому, що сидять за однією партою або живуть у тому ж районі. Їхні стосунки рідко мають глибокий емоційний або особистісний характер, оскільки свідомість дітей цього віку ще не досягає того рівня, коли вони здатні усвідомлювати важливість дружби на основі спільних цінностей або взаєморозуміння. Більш важливою для них є думка вчителя, яка є для них основним критерієм оцінки їхніх вчинків і поведінки [40, с. 55-61].

Авторитет учителя в очах молодших школярів є беззаперечним. Діти

сприймають слова вчителя як остаточну істину, вони довіряють йому свої переживання, обговорюють домашні події і щиро радяться щодо важливих для них питань. У конфліктних ситуаціях або під час сварок між однолітками вчитель часто виступає в ролі “морального арбітра”. Його рішення і поради сприймаються дітьми як остаточні і справедливі. Саме тому вчитель має особливу відповідальність за формування моральних норм і цінностей у своїх учнів, оскільки його вплив на молодших школярів є надзвичайно великим.

Виходячи з цього, під час виховної роботи важливо звертати увагу на підвищену емоційність дітей і правильно її використовувати для формування позитивних якостей характеру. Емоційність можна спрямувати в конструктивне русло, допомагаючи дітям навчитися контролювати свої почуття і реагувати на події спокійніше і обдуманіше. Водночас, слід пам’ятати про їхню довірливість і схильність до наслідування, що може стати потужним інструментом у вихованні. Якщо дитина бачить позитивний приклад у дорослих, вона природно схильна до його копіювання. Але якщо навколо неї є приклади некоректної або неправильної поведінки, вона також може їх перейняти. Тому педагогам і батькам слід ретельно контролювати своє власне ставлення до дітей та своє особисте моральне обличчя, щоб стати справжнім позитивним взірцем для наслідування.

Однією з характерних особливостей сучасних молодших школярів є зникнення з їхнього життя таких важливих соціальних інститутів, як «двір» і «вулиця». Раніше ці місця виконували роль осередків неформального спілкування між дітьми, де вони проводили час разом, гралися, вчилися взаємодіяти в групі. Однак сьогодні ці поняття поступово відходять на задній план, поступаючись місцем новим явищам, таким як комп’ютерна залежність і активне використання інтернету. Діти дедалі більше часу проводять перед екранами, що значно обмежує їхнє живе спілкування з однолітками. Це, в свою чергу, негативно позначається на формуванні їхніх комунікативних навичок та соціальних зв’язків. В результаті багато школярів стикаються з

почуттям самотності, яке стає все більш поширеним явищем серед молодших учнів.

Важливим наслідком змін у стилі життя дітей стало і погіршення їхнього фізичного стану. Відсутність достатньої кількості фізичних навантажень, які раніше забезпечувалися активними іграми на свіжому повітрі, тепер замінилася сидячим способом життя перед комп'ютерами та гаджетами. Крім того, у раціоні дітей з'являється дедалі більше так званої «некорисної їжі», що лише погіршує ситуацію. Це призводить до ослаблення фізичного здоров'я учнів, збільшуючи кількість хворих серед дітей. Психологи навіть ввели спеціальний термін для опису цієї проблеми – «часто хворіючі діти». Цей феномен став значним викликом для педагогів і батьків, адже він впливає не тільки на фізичний розвиток, але й на емоційний та соціальний стан учнів [38, с. 49-54].

Погіршення фізичного здоров'я молодших школярів супроводжується також погіршенням їхнього психічного стану. У сучасних умовах діти часто стикаються з підвищеною емоційною напругою, що негативно впливає на їхню психіку. В їхній поведінці все частіше помічаються такі негативні вольові стани, як апатія, байдужість, пасивність, нерішучість і нудьга. Вони стають менш енергійними та ініціативними, що свідчить про зниження загальної мотивації до дій і досягнення результатів. Що стосується емоційної сфери, то тут переважають тривожність, страх, гнів, пригніченість, а також агресія. Психологи пов'язують ці явища з недостатньо розвиненою здатністю до саморегуляції, коли діти не можуть ефективно керувати своїми емоціями і внутрішніми станами.

Такі зміни мають великий вплив на мотиваційну сферу молодших школярів. Якщо раніше діти 6-11 років виявляли високий рівень допитливості та прагнення до знань, то сьогодні ці мотиви значно ослабли. Інтерес до навчання поступово знижується, а на перший план виходять інші, більш споживацькі інтереси. Діти починають більше цікавитися матеріальними

аспектами життя, замість того, щоб зосереджуватися на розвитку інтелектуальних і пізнавальних здібностей. Це також є відображенням сучасних соціальних реалій, коли суспільство ставить більше акцентів на споживанні, ніж на пізнавальній діяльності.

Розвиток особистості молодшого школяра значною мірою залежить не стільки від навчальної діяльності, скільки від того, як дорослі (соціальне оточення) оцінюють успішність, дисципліну та старанність дитини. Для дитини цей період стає своєрідним переломним моментом, під час якого змінюються її відносини з дорослими. Молодший шкільний вік є важливим етапом відокремлення дитини від сім'ї, коли на перший план виходить авторитет учителя. У цьому віці дитина менше схильна обговорювати свої думки та переживання з матір'ю (чи іншим значущим дорослим), але все ще відчуває велику потребу в її підтримці та допомозі. Міцний зв'язок із матір'ю (або тим, хто її замінює) стає важливою основою для розвитку активної пізнавальної діяльності, створює передумови для формування самостійності, допитливості та готовності до взаємодії з новими соціальними групами, такими як шкільний колектив, однокласники, учителі та інші класи. Такий емоційний зв'язок також сприяє успішній адаптації дитини до шкільного середовища [28, с. 360].

Однак, на фоні цих змін, у сучасних молодших школярів з'являються і нові риси, які раніше не були настільки виражені. Зокрема, психологи відзначають, що у дітей починають проявлятися перші ознаки самоідентифікації. Самоідентифікація — це процес, у ході якого особистість починає усвідомлювати себе, своє місце у світі, власну унікальність і цінність. Хоча цей процес лише починається у молодшому шкільному віці, його значення важко переоцінити, адже він закладає основу для подальшого розвитку особистості. Діти поступово починають замислюватися про те, хто вони є, як їх сприймають інші люди, і які їхні індивідуальні риси та характеристики. Хоча цей процес ще не є свідомим і структурованим, він

відіграє важливу роль у формуванні самосприйняття дитини.

Самоідентифікація, яка починається у молодшому шкільному віці, знаходить своє продовження у підлітковий період. У цей час діти вже володіють більш розвиненими психічними структурами, що дозволяє їм глибше усвідомлювати себе і своє місце у світі. Важливо, щоб цей процес самоусвідомлення розвивався гармонійно, оскільки від цього залежить подальший розвиток особистості. Педагоги та батьки повинні надавати дитині підтримку на цьому шляху, допомагаючи їй усвідомити свої сильні та слабкі сторони, прийняти себе і розвиватися як індивідуальність.

Таким чином, сучасні молодші школярі стикаються з рядом викликів, які раніше не були настільки вираженими. Соціальні та технологічні зміни впливають на їхній фізичний, психічний та емоційний стан, що вимагає адаптації методів виховання та навчання. Водночас, незважаючи на ці труднощі, у дітей з'являються нові риси, такі як самоідентифікація, які є важливими етапами на шляху до розвитку цілісної та гармонійної особистості.

1.3. Психологічні чинники та особливості прояву агресивної поведінки в дошкільному та молодшому шкільному віці

Сучасні дослідження в галузі психології, соціології та медицини свідчать про зростання кількості випадків агресивної поведінки серед населення України. Основною причиною цього явища є соціально-емоційний фон, який сприяє формуванню відповідних моделей комунікації, зокрема агресивного або захисного характеру. Це пояснюється тим, що в умовах суспільного стресу та напруги люди частіше використовують агресію як засіб захисту або самовираження. Крім того, діти нерідко переймають подібні поведінкові моделі від дорослих, і згодом проявляють їх у шкільному

середовищі. У зв'язку з цим, психологи та педагоги мають особливу відповідальність щодо підбору ефективних методів для виявлення, профілактики та корекції таких негативних проявів поведінки. Важливо вживати заходів, щоб мінімізувати вплив агресії на дитячу психіку та створювати умови для здорового емоційного розвитку дітей [31, с. 65-70].

Фрейд підкреслював, що агресія, яка не отримує виходу, може призводити до серйозних страждань та завдавати шкоди особистості індивіда. Це робить проблему агресивної поведінки у дошкільнят дуже актуальною, оскільки цей період є критично важливим для формування та закріплення різних форм поведінки. Хоча деструктивні реакції характерні для багатьох дітей цього віку, з часом, при засвоєнні соціальних норм і правил, вони поступаються місцем більш соціально прийнятним формам поведінки. Проте у деяких дітей прояви агресії можуть не лише зберігатися, але й розвиватися, перетворюючись на стійкі риси особистості. Це може призвести до зниження їх продуктивного потенціалу та спотворення особистісного розвитку.

Основні чинники, що визначають агресивну поведінку дітей, можна умовно поділити на кілька груп:

1. Біологічні: Сюди належать генетичні фактори, гормональний баланс та загальний стан здоров'я дитини.
2. Фізичні: Умови навколишнього середовища, такі як атмосферний тиск, температура повітря або тіснота у приміщеннях, можуть впливати на поведінку.
3. Хімічні: Споживання тютюну, алкоголю чи інших психотропних речовин може провокувати агресивні реакції.
4. Психологічні: Низька самооцінка, висока тривожність, недостатня сформованість навичок самоконтролю, психічні відхилення та психоемоційні перенапруження є ключовими факторами, що сприяють агресивній поведінці.

5. Соціальні: Негативне виховання, що характеризується неадекватним ставленням з боку батьків або негативним впливом сиблінгів, є суттєвими чинниками в розвитку агресії у дітей дошкільного віку.

Дослідження вказують на те, що порядок народження у сім'ї також може впливати на агресивність дітей. Наприклад, молодші діти в багатодітних сім'ях можуть виявляти більше сором'язливості, оскільки отримують надмірну увагу від багатьох членів сім'ї, що може призводити до протесту та агресивності. Натомість старші діти в такій сім'ї можуть ставати більш впевненими, відчуваючи відповідальність за молодших.

Агресивна поведінка дошкільнят також може формуватися під впливом негативних прикладів дорослих. Діти, які спостерігають агресію в сім'ї, можуть переймати ці моделі поведінки. Багато батьків вдаються до фізичних покарань у вихованні, не усвідомлюючи, що їхня агресія може формувати таку ж агресивність у дітей в дорослому житті. Таким чином, у багатьох випадках, психокорекційна робота має починатися з дорослих, які виховують дітей.

Популярність дитини серед однолітків також відіграє важливу роль у формуванні агресивної поведінки. У відсутності адекватних соціальних навичок, дитина може використовувати агресію для досягнення лідируючої позиції в групі. В різні вікові періоди група може висувати різні вимоги до популярності, які залежатимуть від інтелектуального рівня, мовних навичок, фізичного розвитку та інших аспектів. Таким чином, агресивна поведінка може виникати як реакція на образи та травми, які дитина переживає у спілкуванні з однолітками, і часто спрямована проти тих, кого вона вважає джерелом своїх неприємностей.

Молодший шкільний вік є критичним періодом, коли діти активно засвоюють сенс і цілі людської діяльності. Саме в цей час відбувається інтенсивне пізнання навколишнього світу, і дитина починає орієнтуватися в різноманітних видах діяльності, які охоплюють ігрову, трудову, продуктивну,

побутову активність, а також комунікацію з іншими людьми. У шкільні роки психічний розвиток дитини переживає значні зміни у всіх своїх аспектах. Це особливий вік, коли діти засвоюють різноманітні види діяльності. У цьому віці вони активно включаються у навчальну, ігрову, трудову діяльність, вчать взаємодіяти з однолітками, опановують побутові навички. Усі ці аспекти діяльності стають важливими інструментами для формування їхнього характеру та соціальної поведінки [39, с. 73-79].

Варто також зазначити, що у молодшому шкільному віці моральні аспекти набувають особливої важливості. Діти виявляють бажання допомагати іншим людям, робити для них щось добре, приємне і корисне. Це підсилює їхні моральні орієнтири і формує позитивну поведінку. Важливим мотивом, який з'являється в цьому віці, є бажання підтримати інших дітей, сприяти їхньому успіху або добробуту. Діти готові навіть займатися складними або нудними завданнями протягом тривалого часу, якщо бачать у цьому можливість допомогти або зробити щось корисне для інших. Формування таких моральних якостей є важливою складовою загального психічного розвитку дитини на цьому етапі.

Поряд із моральним розвитком у дітей також відбувається активне формування самосвідомості. У цей період дитина починає більш реалістично оцінювати свої можливості, усвідомлювати власні сильні та слабкі сторони. Це дозволяє їй краще планувати свою діяльність і правильно розраховувати свої зусилля, що сприяє її особистісному зростанню. Важливим індикатором розвитку молодшого школяра є його готовність до шкільного навчання, яка включає в себе як пізнавальний, так і емоційний компоненти. Підготовленість до школи передбачає наявність достатнього рівня інтелектуального розвитку, що дозволяє дитині засвоювати нові знання і навички, а також здатність до самоконтролю, дисципліни і співпраці з іншими учнями та вчителями.

Таким чином, молодший шкільний вік є важливим етапом у житті дитини, коли відбувається інтенсивний розвиток її моральних, пізнавальних

та соціальних здібностей. Цей період закладає основи для подальшого розвитку особистості, і тому вкрай важливо, щоб педагоги та психологи активно сприяли створенню сприятливого середовища для розвитку дитини, запобігаючи негативним проявам, таким як агресія, і підтримуючи позитивні зразки поведінки.

У молодшому шкільному віці спостерігається значний розвиток таких психічних процесів, як сприйняття, пам'ять, уява та мислення, що є основою для їх подальшого особистісного зростання. Однією з ключових мотивацій дітей до навчання є бажання зайняти нову соціальну позицію в суспільстві. Учні прагнуть навчатися чомусь важливого, корисного й значущого для суспільства, щоб стати його повноцінними й важливими членами. Для дитини шкільного віку вкрай важливо відчувати, що її діяльність має соціальну цінність і допомагає їй відчувати себе важливою фігурою у своєму середовищі.

Проте в цьому віці можуть виникати й негативні явища, такі як агресивна поведінка. Агресивність серед молодших школярів зазвичай виявляється в ставленні до слабших однокласників, які часто стають об'єктом насмішок, знущань або навіть фізичного насилля. Такі «обрані жертви» зазнають постійного тиску з боку агресорів, що в деяких випадках стає серйозною проблемою для колективу. Реакція на таку поведінку з боку батьків і вчителів зазвичай буває різною: іноді їхнє втручання допомагає знизити рівень агресивності, але в окремих випадках це може посилити агресію, оскільки дитина сприймає реакцію дорослих як підтвердження своєї сили та впливовості. Таким чином, реакція на агресивну поведінку повинна бути ретельно продумана і збалансована, щоб не посилювати проблему [33, с. 81-88].

Важливою роллю в подоланні агресивної поведінки молодших школярів є авторитет вчителя. Педагог, який має повагу в колективі й чітко висловлює свою позицію стосовно агресії, може допомогти дітям обрати

більш соціально прийнятні моделі поведінки. У шкільному віці агресія рідко є наслідком дій окремих дітей, як це трапляється у дошкільному віці. Натомість, агресивна поведінка все частіше організовується групами учнів. В таких групах діти відчують себе більш захищеними й можуть дозволити собі вільніше проявляти агресію, оскільки зникає страх перед покаранням. Перебування в колективі надає їм відчуття безпеки та збільшує їхню впевненість у власних силах. Це призводить до того, що агресивна поведінка стає більш організованою та системною, а діти відчують менше стримуючих факторів.

Часто такі діти прагнуть самоствердитися у своєму колективі, завоювати авторитет серед однолітків. Їхня жорстокість і деструктивна поведінка можуть бути способом здобути визнання та підтвердження своєї сили в групі. Це пояснює, чому агресивні дії стають все більш поширеними і менш контрольованими. В такій ситуації важливо працювати з групою дітей, а не лише з окремими агресорами, щоб коригувати динаміку відносин у колективі.

Проте агресивність дітей часто є не лише показником деструктивної поведінки, але й свідченням їхньої внутрішньої незахищеності. Якщо дитина відчуває себе вразливою або її емоційні потреби не задовольняються, зокрема потреба в захищеності та підтримці, у неї можуть виникати різноманітні страхи та тривоги. Щоб впоратися з цими емоціями, діти інколи вдаються до агресивної поведінки як до засобу самозахисту. Така захисна агресія допомагає дитині відчувати контроль над ситуацією, знижуючи рівень страху і тривоги.

Інколи замість спрямування агресії на інших дітей, школяр може вдаватися до аутоагресії, тобто направляти деструктивні дії на себе. Це може проявлятися у вигляді самопошкодження або інших форм самокаральної поведінки. Аутоагресія виникає тоді, коли дитина не бачить інших способів впоратися зі своїм емоційним станом і почуттям безвиході. У моменти

емоційного страждання організм не виробляє ендорфінів (гормонів щастя), натомість у кров викидаються гормони стресу, що змушують дитину шукати спосіб захиститися. Однак замість того, щоб боротися з джерелом тривоги зовні, дитина спрямовує агресію на себе, завдаючи собі фізичної або моральної шкоди. Самопокарання стає способом впоратися з внутрішніми переживаннями, злістю, образою або почуттям ненависті, які не знаходять іншого виходу.

Агресивна поведінка є досить поширеним явищем серед дітей молодшого шкільного віку. Проте, коли мова йде про формування особистості школяра, набагато небезпечнішими є не самі агресивні дії, а те, як на них реагує оточення. Часто дорослі намагаються приборкати агресію дитини шляхом силового впливу або суворого покарання, але такі методи не тільки не приносять бажаного результату, а й можуть погіршити ситуацію. Це може викликати в дитині ще більше внутрішньої напруги, агресії або відчуття несправедливості, що в результаті призводить до подальшого загострення конфлікту і поглиблення проблеми.

Загалом вважається, що у віці молодшого школяра агресивність часто пов'язана з процесом статевої ідентифікації. У цей період діти починають усвідомлювати свої гендерні ролі і намагаються відповідати соціальним очікуванням щодо поведінки хлопчиків і дівчаток. Крім того, на прояви агресії можуть впливати й певні родинні обставини, такі як напружені взаємини між членами сім'ї або несприятлива атмосфера в домі. Ситуації, що не є типовими для гармонійного сімейного середовища, здатні спричинити психологічний дискомфорт у дитини, що виражається в її агресивній поведінці [35, с. 55-63].

Відповідно до поглядів відомого психолога А.А. Реана, існує кілька ключових чинників, які впливають на формування агресивної поведінки у дітей. Перш за все, це спосіб спілкування в родині. Якщо в домі присутні елементи агресивної комунікації, насильства або недобррозичливості між

членами родини, дитина засвоює ці моделі поведінки як нормальні та може переносити їх у взаємини з однолітками. Іншим важливим фактором є постійна присутність сцен насильства в медіапросторі, які діти споживають через телевізійні програми, фільми або відеоігри. Така інформаційна насиченість агресією сприяє формуванню у дитини неправильних уявлень про прийнятні форми взаємодії з іншими людьми.

Нестабільна соціально-економічна обстановка, в якій може перебувати сім'я, також здатна створювати напруження у дитини. Емоційне перенасичення або постійні стресові ситуації, пов'язані з матеріальними труднощами чи соціальною нестабільністю, часто викликають у дітей почуття тривоги, яке вони можуть виражати через агресивну поведінку. Також важливим чинником є індивідуальні особливості дитини, зокрема знижена здатність до самоконтролю або слабке гальмування імпульсів. Якщо дитина має знижену здатність до регуляції власних емоцій та поведінки, це може провокувати агресивні реакції навіть у звичайних ситуаціях.

Агресивність стає основною рисою при погіршенні поведінки молодших школярів. Однією з головних причин, яка може спровокувати агресивну поведінку, є внутрішня незадоволеність дитини її статусом у колективі. Це особливо актуально для тих дітей, які прагнуть бути лідерами, але не отримують визнання від своїх однолітків. Коли ровесники не приймають дитину або, що ще гірше, відкидають її, це може викликати глибоку образу, яка стає причиною агресії. Дитина спрямовує свою злість на тих, кого вважає винними у своєму становищі, намагаючись таким чином захистити себе і відновити відчуття власної значущості.

Таким чином, агресивність дітей молодшого шкільного віку є важливою проблемою як у педагогічній, так і у психологічній сфері. Незважаючи на те, що агресивна поведінка властива людській природі загалом, у дитячому віці її часто розглядають як порушення соціальних норм і очікувань. У суспільстві існує думка, що діти повинні бути миролюбними,

доброзичливими і завжди знаходити спільну мову зі своїми однолітками. Тому прояви агресії викликають стурбованість у батьків і педагогів.

Агресивність у дітей молодшого шкільного віку може мати різні форми і причини. Вона часто виникає внаслідок особистих конфліктів, соціальних проблем або впливу зовнішнього середовища, включаючи медіа та родинні стосунки. Для того, щоб ефективно працювати з проявами агресивної поведінки у дітей, необхідний комплексний підхід, що включає як індивідуальну роботу з кожною дитиною, так і систематичну співпрацю з її батьками та вчителями. Важливо навчати дітей способам мирного вирішення конфліктів, розвитку емпатії та поваги до інших, а також створювати для них комфортне і безпечне середовище, в якому вони зможуть відчувати себе прийнятими і зрозумілими.

Останнім часом педагоги все частіше звертають увагу на те, що діти стають більш агресивними. Вони поводяться голосніше, частіше кричать, не можуть довго залишатися спокійними, постійно рухаються, швидко втручаються в конфліктні ситуації та вживають ненормативну лексику. Також спостерігається схильність до фізичних сутичок і бійок. Під час спілкування з батьками також з'ясовується, що вдома діти поводяться жорсткіше, ніж раніше. Вони часто не слухаються, демонструють неповагу до правил і намагаються маніпулювати батьками, щоб досягти своїх цілей. Засоби масової інформації також відзначають зростання кількості повідомлень про дитячу агресію, що стає ще одним свідченням того, що проблема набирає обертів. Статистичні дані показують зростання правопорушень серед неповнолітніх, включно з дітьми молодшого шкільного віку. Якщо раніше максимальна агресивність спостерігалася переважно в підлітковому віці, то тепер вона все частіше зустрічається вже у молодших школярів. Усе це підкреслює важливість пошуку рішень для подолання проблеми дитячої агресивності [37, с. 89-94].

Варто також звернути увагу на те, що багато помилок пов'язані з

хибним розумінням сутності дитячої агресії. Досить часто звичайну реакцію дитини на певну ситуацію сприймають як агресивну, хоча це може бути нормальна поведінка в умовах, які їй не подобаються. Безумовно, такі вияви поведінки можуть викликати незадоволення у дорослих, але це не означає, що дитина агресивна. У багатьох випадках така поведінка свідчить лише про те, що дитина ще не навчилася правильно реагувати на різні соціальні ситуації і не має достатнього досвіду у вирішенні конфліктів. З іншого боку, буває й так, що агресія є наслідком глибших проблем, зокрема психологічних або фізичних, але дорослі часто не надають цьому значення або недооцінюють проблему.

Агресія – це дії, які мають на меті спричинити комусь шкоду, як фізичну, так і емоційну. Але не кожна негативна поведінка дитини обов'язково є агресивною. Наприклад, якщо дитину критикують або ставляться до неї несправедливо, вона може почати чинити опір: вередувати, діяти всупереч очікуванням, а іноді навіть фізично виражати свій протест, завдаючи шкоди іншим або речам навколо. Такі реакції часто виникають, коли дитина стикається з негативними моделями поведінки вдома. Якщо в родині часті сварки або батьки самі проявляють агресію, дитина може почати копіювати таку поведінку, вважаючи її нормальною. Стресові ситуації або сильні страхи також можуть бути тригерами агресивної поведінки, оскільки дитина не завжди знає, як інакше висловити свої емоції.

Ситуацій, що викликають агресивні вияви у дітей, може бути багато, і кожна з них показує складність цього явища. Дитяча агресія – це багатогранна проблема, яка має різні причини та форми. Важливо розуміти, що агресивність не завжди є однозначно негативним явищем. У деяких випадках агресія може бути необхідною для дитини як захисний механізм або як спосіб самоствердження у складній ситуації.

Прояви агресії у дітей молодшого шкільного віку можуть бути досить різними і залежать від індивідуальних особливостей кожної дитини. Серед

основних причин, що викликають агресивні дії, можна виокремити кілька ключових моментів. Перш за все, це прагнення привернути до себе увагу однолітків. Дитина може свідомо або підсвідомо демонструвати агресію, щоб стати помітнішою серед інших і здобути визнання у своїй групі. Іншою частою причиною є бажання досягти певного результату або отримати те, що дитина хоче. В таких випадках агресія стає засобом досягнення мети, особливо якщо інші способи не працюють або вважаються недостатньо ефективними [34, с. 144].

Ще однією причиною агресії може бути прагнення дитини до лідерства. Деякі діти прагнуть бути головними у колективі, і якщо вони не отримують лідерську позицію природним шляхом, можуть використовувати агресію як засіб для утвердження свого статусу. Також важливу роль відіграють почуття захисту або помсти. Якщо дитина відчуває загрозу або несправедливість по відношенню до себе, вона може реагувати агресивно, щоб захистити себе або помститися кривднику. У деяких випадках агресія спрямована на приниження гідності іншої людини, що дає дитині відчуття переваги і впевненості у власній значущості.

Деякі діти можуть проявляти агресію через наявність певних фізичних або психічних проблем. Наприклад, деякі соматичні захворювання або порушення функціонування мозку можуть сприяти виникненню агресивної поведінки. Але навіть без наявності серйозних хвороб виховання в сім'ї відіграє вирішальну роль у формуванні поведінкових моделей дитини. Якщо в родині панують агресивні стосунки або дитина не отримує достатньо уваги і підтримки, це може посилювати її схильність до агресії.

Таким чином, дитяча агресія є складним і багатогранним явищем, яке потребує уважного підходу з боку як батьків, так і педагогів. Важливо не лише правильно трактувати агресивні прояви, але й розуміти причини їх виникнення та шукати ефективні способи роботи з дитиною.

Суттєвий фактор, що впливає на виникнення агресивної поведінки у

дітей молодшого шкільного віку, пов'язаний із типом виховання в сім'ї. Формування агресії у цей період часто спричиняють такі батьківські риси, як авторитарність, емоційна холодність та жорстокість. Важливу роль відіграє також характер покарань, які застосовують батьки у відповідь на агресивні спалахи дитини або прояви її гніву. Цікаво, що агресія може розвиватися внаслідок двох протилежних методів виховання: надмірної м'якості або, навпаки, надмірної строгості. Агресивні діти зустрічаються як у сім'ях з надто поблажливими батьками, так і у тих, де панує суворість та контроль.

Агресивна дитина зазвичай відчувається ізольованою, самотньою і непотрібною. Жорстокість або байдужість з боку батьків руйнують емоційний зв'язок між ними та дитиною. У таких сім'ях дитина часто переконана, що її не люблять, тому вона шукає способи привернути до себе увагу, часом застосовуючи неадекватні методи. Батьки зазвичай ігнорують хорошу поведінку дитини, вважаючи її нормою, а на порушення реагують, що підштовхує дитину до бажання викликати у батьків негативні емоції, лише б отримати від них якусь реакцію. У такий спосіб діти намагаються здобути своє місце в суспільстві, оскільки їм бракує інших моделей поведінки. Вони мають обмежений набір реакцій на звичні життєві ситуації, і ці реакції здебільшого є захисними [32, с. 29-34].

Агресивні діти часто не усвідомлюють своєї поведінки. Вони не бачать, що своїми діями лише викликають роздратування у оточуючих, і навіть переконані, що світ налаштований проти них. Це створює замкнуте коло: агресивні діти починають ненавидіти оточення, яке в свою чергу відчуває страх перед ними. У результаті дитина замикається у ворожому середовищі, яке тільки посилює її агресію.

У молодшому шкільному віці агресія набуває специфічних рис. Найчастіше ініціаторами агресивної поведінки виступають групи дітей, які діють спільно. У порівнянні з дошкільниками, поведінка молодших школярів стає більш впорядкованою та продуманою. Вони здатні планувати агресивні

дії заздалегідь, що робить їх ворожість більш свідомою і систематичною. На цьому етапі розвитку дітей переважає так звана ворожа агресія, коли метою є завдання шкоди іншим, на відміну від інструментальної агресії, яка спрямована на досягнення конкретної мети. Виникає ситуація, коли проблеми вирішуються всередині кола однолітків без залучення дорослих. Відсутність втручання старших робить можливим уникнення покарання за прояви агресії. Діти не бояться наслідків, що лише посилює прагнення до затвердження свого статусу в групі через агресивні дії. Цей процес супроводжується зростанням жорстокості та інших форм ворожої агресії, оскільки діти прагнуть бути прийнятими у соціальну групу.

Слід також зазначити, що молодші школярі часто не повністю усвідомлюють свою агресивну поведінку. Вони не завжди розуміють, що діють неправильно або надмірно жорстоко, що може бути наслідком недостатньо розвиненого соціального інтелекту та емоційного самоконтролю.

Серед механізмів, які сприяють розвитку агресії у дітей молодшого шкільного віку, можна виділити кілька ключових моментів. Перший із них – це наслідування. Діти часто копіюють поведінку дорослих або інших дітей, особливо якщо бачать, що агресія приносить результат. Другий механізм – це підкріплення агресивної поведінки іншими людьми. Якщо агресивна дитина отримує позитивне підкріплення за свої дії, наприклад, від однолітків або навіть батьків, вона сприймає агресію як ефективний спосіб досягнення мети. Третій механізм полягає в навчанні через спостереження. Діти вчаться агресивній поведінці, спостерігаючи за іншими, особливо якщо бачать приклади успішної агресії у реальному житті або в засобах масової інформації. І нарешті, самопідкріплення – це внутрішній механізм, коли дитина відчуває задоволення від прояву агресії або від досягнення успіху завдяки своїм агресивним діям.

Моделями агресивної поведінки для дітей можуть бути як реальні люди, так і символічні образи, які вони бачать у медіа. Батьки, однолітки та

інші дорослі часто стають прикладами для наслідування. Але значну роль відіграють і екранні герої, яких діти бачать у фільмах, мультфільмах або комп'ютерних іграх. Сучасні медіа часто пропагують насильство та агресію, що становить небезпеку для формування світогляду дитини. Діти молодшого шкільного віку засвоюють агресивні моделі поведінки, спостерігаючи за тим, як агресія допомагає екранним персонажам досягати успіху або впливати на інших.

У ситуації, коли дитину ізолюють або не приймають у групі однолітків, вона часто шукає нове середовище, де її поведінка буде прийнятною. Це може бути інша група дітей, яка також вдається до агресивних методів поведінки. У такій ситуації агресія стає нормою, і дитина починає сприймати її як єдиний можливий спосіб взаємодії з іншими.

На поведінку молодших школярів значною мірою впливають їхні однолітки. Якщо дитина потрапляє у середовище, де її агресія не отримує підтримки, вона поступово знижує рівень агресивних проявів. Однак, якщо така дитина залишається у групі, де агресія не зупиняється, її поведінка може ставати ще жорсткішою. Водночас діти з пасивним характером рідко змінюються під впливом агресивного середовища і залишаються такими ж, як були раніше, не вдаючись до активної агресії [29, с. 73-79].

Отже, агресія у молодшому шкільному віці є результатом складної взаємодії багатьох факторів, таких як сімейне виховання, соціальне оточення, моделі поведінки, які дитина спостерігає, та її особисті емоційні реакції на життєві ситуації.

О.А. Атемасова виділяє чотири категорії молодших школярів, які демонструють різні форми агресивної поведінки:

1. Діти з переважанням фізичної агресії. Ця група включає активних і енергійних дітей, які відрізняються своєю рішучістю та сміливістю, нерідко схильні ризикувати та діяти без зайвих церемоній. Такі діти мають сильний потяг до соціального визнання і проявляють яскраво виражені лідерські

якості, зокрема вміння організувати своїх однолітків і вести їх за собою. Вони прагнуть домінувати над іншими, демонструючи силу та владу. Це може супроводжуватися схильністю до прояву жорстокості або садистичних тенденцій. Однолітки зазвичай бояться таких дітей, а дорослі часто не знають, як правильно будувати з ними стосунки або як на них впливати.

2. Діти з вербальною агресією. Ці школярі схильні до тривожності, невпевненості та внутрішніх сумнівів. Хоча вони також активні та працелюбні, їхній настрій часто похмурий, а емоційний стан нестабільний. Вони можуть бути замкнутими і нетовариськими на перший погляд, але у ближчому спілкуванні проявляють говіркість. Внутрішній особистісний конфлікт у таких дітей призводить до постійної емоційної напруги та легкого збудження. Найменші неприємності, навіть дріб'язкові, можуть викликати в них бурхливі емоційні реакції. Їхні відповіді часто не відповідають силі подразника – вони можуть спалахувати через незначні події або уявні загрози. Коли ці діти відчувають, що їх недооцінюють або принижують, вони не приховують своїх негативних емоцій, часто виражаючи їх у вигляді словесних нападів. Імпульсивність супроводжується підвищеною образливістю та нездатністю гнучко реагувати на зміни.

3. Діти з непрямою агресією. Ці школярі відрізняються високою імпульсивністю та слабким самоконтролем. Вони не завжди розуміють причини своїх дій і не задумуються над їхніми наслідками. Їхньою головною метою є миттєве задоволення власних бажань, незважаючи на соціальні норми або правила поведінки. Їхня агресія може бути прихованою і непомітною для оточуючих, що свідчить про подвійність їхнього характеру. Вони можуть проявлятися як рішучі та сміливі, проте одночасно бути поступливими та піддатливими до впливу інших. Такі діти прагнуть привернути до себе увагу, часто вдаючись до екстравагантних або незвичних вчинків. Вони гостро реагують на критику, відповідаючи образами або невдоволенням.

4. Діти з негативістичними тенденціями. Ці школярі є досить чутливими до впливу зовнішніх факторів. Їхня поведінка характеризується егоїзмом та впевненістю у власній правоті. Вони реагують на будь-які суперечності або розбіжності з їхніми переконаннями протестом або відторгненням. Критика та байдужість оточуючих сприймаються ними як образа, що провокує негативні емоційні прояви. Хоча такі діти нерідко виглядають замкнутими та негативно налаштованими, вони можуть бути досить розсудливими та зваженими у своїх рішеннях, але їхня нездатність контролювати емоції заважає ефективній соціальній взаємодії [25, с. 91-97].

Таким чином, кожна з цих груп дітей демонструє різні прояви агресії, що є відображенням їхніх особистісних рис і реакцій на зовнішні подразники. Кожна форма агресії має свої причини та механізми, а також потребує індивідуального підходу з боку дорослих у вихованні та корекції поведінки.

Агресивна поведінка дітей молодшого шкільного віку має свої характерні вікові особливості і виникає через ряд специфічних причин. Важливо зазначити, що в цьому віці агресія є нестійким типом поведінки, який може змінюватися в залежності від умов. Ця поведінка поширена серед молодших школярів, оскільки вони лише починають пристосовуватися до соціальних норм і правил. Агресивні реакції можуть бути відображенням труднощів, пов'язаних з процесом соціалізації, і адаптації дітей до вимог соціального середовища, а також сигналізують про необхідність опанування більш адаптивних форм поведінки.

Важливим питанням у контексті агресії в цьому віці є розрізнення між «нормальною» агресією, яка є природною реакцією на певні ситуації, і патологічною агресією, яка має негативні наслідки і вимагає особливої уваги. Це розмежування дуже важливе, але водночас складне, особливо коли йдеться про дітей. Деяка міра агресивності є нормальною для дітей, оскільки вона часто слугує механізмом захисту та вираження своїх емоцій. Однак патологічна агресія вже виходить за рамки нормальних меж і потребує

корекційних заходів або навіть медичного втручання.

Ю.Б. Можгинський виділяє кілька основних ознак патологічної агресії у молодшому шкільному віці:

1. Повторюваність агресивних дій. Коли дитина систематично виявляє агресивну поведінку, це може свідчити про патологічні зміни в її емоційній сфері. Агресивні прояви можуть відбуватися циклічно, чергуючись з періодами спокою (ремісії). Така поведінка не є тимчасовою і не мине сама по собі, тому дитина потребує допомоги фахівців для стабілізації її психічного стану.

2. Наявність депресивних симптомів. Часто депресивний стан у дітей проявляється через пригніченість, низький настрій, роздратованість та загальмованість. Цей стан може передувати агресивним спалахам. Особливо тривожним сигналом є тривалі періоди пригніченого настрою, які можуть бути передвісниками агресивної поведінки.

3. Суїцидальні думки або дії. Будь-які суїцидальні висловлювання або спроби є серйозними сигналами, які вказують на психоемоційний дисбаланс дитини. Вони можуть виникати на тлі тривалого пригніченого настрою та бути доповнені такими проявами, як дратівливість, агресія, конфліктність. Це явище частіше зустрічається у підлітків, але при наявності психічних порушень може проявлятися і в дітей молодшого шкільного віку.

4. Жорстокість до близьких або тварин. Якщо дитина проявляє агресію до рідних або домашніх тварин, це є серйозним сигналом. В усіх родинях виникають конфлікти, але коли агресія дитини стає надмірною і спрямованою на батьків або братів і сестер, це може свідчити про патологічні процеси. Особливо небезпечні випадки, коли дитина завдає фізичних пошкоджень іншим. Жорстокість по відношенню до тварин також є ознакою серйозних психоемоційних проблем і вимагає негайної реакції з боку дорослих і фахівців.

5. Немотивована жорстокість. Іноді діти виявляють агресію без

видимих причин або мотивів. Це може бути результатом травматичних подій у ранньому дитинстві або жорстокого ставлення з боку дорослих. Немотивована агресія є дуже тривожною ознакою, яка свідчить про глибокі психологічні проблеми [23, с. 11-18].

Описані вище ознаки свідчать про те, що агресивна поведінка деяких дітей має патологічну природу і потребує втручання фахівців, зокрема психологів або лікарів-психіатрів.

Особливості агресивної поведінки у молодшому шкільному віці мають свої специфічні характеристики. Однією з ключових ознак є те, що агресія часто ініціюється групами дітей, а не окремими індивідами. Крім того, поведінка дітей стає більш організованою, а вороже ставлення до оточуючих починає домінувати над інструментальною агресією, яка зазвичай використовується для досягнення певних цілей. Проблеми в цьому віці вирішуються, як правило, в колі однолітків, без залучення дорослих. Через це зникає страх перед покаранням за агресивні дії, що ще більше підсилює агресивну поведінку.

Агресію також провокують певні фактори, такі як суворі обмеження з боку дорослих, втома та перенавантаження. На поведінку дітей значно впливають приклади, які вони бачать у своїх батьків, а також інші дорослі або медіа. Важливою особливістю агресії в молодшому шкільному віці є її «реактивний» характер, тобто діти часто відповідають агресією на певні зовнішні впливи.

В останні роки значний вплив на формування агресивної поведінки молодших школярів мають інформаційні технології.

Висновки до розділу 1

Отже, у першому розділі роботи було здійснено теоретичний аналіз проблеми агресивності, що має велике значення для розуміння психологічних

процесів, які відбуваються в дошкільному та молодшому шкільному віці. Дослідження агресії, агресивності та агресивної поведінки, базуючись на наукових підходах і психологічних теоріях, дозволяє виявити багатогранність цього явища, його причини та прояви в різних вікових категоріях дітей.

Ми проаналізували різні теоретичні підходи до визначення понять “агресія”, “агресивність” та “агресивна поведінка”. Було відзначено, що агресія, як психологічне явище, може бути як вродженою, так і набутою характеристикою особистості. Визначення агресивності охоплює емоційні, когнітивні та поведінкові аспекти, що свідчить про її складну природу. Класичні теорії, такі як теорія фрустрації-агресії та соціально-когнітивна теорія, демонструють, як різні фактори, включаючи емоційний стан дитини, її соціальне оточення та особистісні риси, впливають на агресивну поведінку.

Окрім того нами було розглянуто особливості дошкільного та молодшого шкільного віку, що є критично важливими для розуміння контексту проявів агресії. У цей період діти активно формують свою особистість, соціальні навички і емоційні реакції. Психологічні особливості дітей, такі як висока чутливість до зовнішніх впливів і нестабільність емоцій, можуть сприяти розвитку агресивних проявів. Дошкільний вік характеризується експериментуванням із соціальними ролями, що може викликати конфлікти і агресивні реакції, в той час як у молодшому шкільному віці діти вже мають певні навички саморегуляції, але все ще потребують підтримки у вирішенні конфліктних ситуацій.

Ми також дослідили психологічні чинники, що впливають на прояв агресивної поведінки в дітей. Виявлено, що важливими факторами є не лише індивідуальні особливості, але й вплив родинного оточення, соціальних зв'язків, а також культурних аспектів. Діти, які піддаються агресії в сім'ї або мають модель агресивної поведінки у близькому оточенні, частіше проявляють агресію у своїй поведінці. Психологічний клімат у сім'ї, способи виховання, а також наявність підтримки з боку дорослих грають ключову

роль у формуванні агресивності у дітей.

Таким чином, дослідження агресії у дошкільному та молодшому шкільному віці вказує на складність цього явища та його багатогранність. Розуміння агресивності в контексті вікових особливостей та психологічних чинників дозволяє краще підходити до проблеми профілактики агресивної поведінки в дітей, зокрема через психологічну підтримку, навчання навичкам комунікації та емоційної регуляції. Подальші дослідження в цій галузі можуть сприяти розробці ефективних програм втручання, що допоможуть дітям розвивати здорові способи вираження своїх емоцій і поведінки, знижуючи ризик агресивних проявів.

РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВІВ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ В ДОШКІЛЬНОМУ ТА МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

2.1. Методика дослідження та її обґрунтування

Мета експериментальної роботи – дослідити прояви агресивної поведінки в дошкільному та молодшому шкільному віці.

Експериментальна робота здійснювалася на базі Приватної організації «Приватний заклад загальної середньої освіти Київська гімназія «ОРЕНДЖ ПЛЮС».

Для проведення експерименту було сформовано експериментальну групу дошкільного віку (5-6 років) у кількості 15 осіб та молодшого шкільного віку (7-10 років) у кількості 15 осіб.

Для реалізації поставленого завдання підібрані наступні діагностичні методики: 1) методика «Кактус» (М.А. Панфілової); 2) опитувальник «Діагностика стану агресії» Басса–Дарки; 3) методика «Шкала прямої і непрямой агресії» (К. Б'єрквест); 4) методика «Тест руки» Е. Вагнера, адаптація методики Піотровського.

Методика «Кактус», розроблена М.А. Панфіловою, призначена для аналізу емоційного стану дітей, зокрема для виявлення агресивності, її напрямків і інтенсивності. Відомо, що в молодшому шкільному віці емоційна сфера дітей є досить вразливою та може суттєво впливати на агресивні прояви.

Методика складається з 13 шкал, кожна з яких відповідає певному виду агресії, зокрема егоїзму, демонстративності, імпульсивності, залежності, скритності, тривожності, прагнення до захисту вдома та самотності, що також може мати значний вплив на агресивну поведінку. Дана методика призначена для дітей, починаючи з чотирирічного віку [18, с. 59-63].

У нашому дослідженні, поряд із методикою «Кактус», ми також використали Тест вимірювання агресії Б. Басса і Р. Дарка. Ця методика дозволяє глибше оцінити агресивну поведінку у дітей, виявляючи її різні аспекти та рівні прояву [16, с. 87-93].

Тест рівня агресивності розроблений Б. Басса та Р. Дарком, є однією з найбільш визнаних і використовуваних методик для вимірювання агресивності. Методика складається з 34 тверджень, на які респонденти повинні відповісти, оцінюючи свою поведінку та почуття на п'ятибальній шкалі від “ніколи” до “завжди”. Тест охоплює різні аспекти агресії, включаючи фізичну, вербальну, непрямую та зловмисну агресію. (ДОДАТОК Б).

Структура тесту.

1. Фізична агресія: Вимірює схильність особи до використання фізичної сили чи насильства в конфліктних ситуаціях. Наприклад, питання можуть стосуватися дій, пов'язаних із побиттям, штовханням або використанням предметів як зброї.

2. Вербальна агресія: Відображає схильність до використання образливих слів або висловлювань у конфліктних ситуаціях. Це може включати лайку, глузування або зневажливі коментарі.

3. Непряма агресія: Оцінює маніпулятивну агресію, що проявляється через обман, плітки або інші непрямі способи впливу на інших.

4. Зловмисна агресія: Вимірює готовність заподіяти шкоду або боліти іншим, а також наміри, пов'язані з агресивною поведінкою.

Для проведення тестування діти отримували інструкції про важливість чесних відповідей. Кожна дитина отримувала бланк тесту, на якому містилися твердження. Вони повинні були позначити, наскільки часто вони відчують або здійснюють ті чи інші агресивні дії. Тестування проводилося в зручній і неформальній обстановці, щоб діти відчували себе комфортно і відкрито відповідали на запитання.

Після завершення тестування результати були оброблені для отримання оцінок по кожному з типів агресії. Оцінки дозволяють визначити загальний рівень агресивності дитини, а також виявити, які саме аспекти агресивної поведінки потребують уваги.

Отримані дані порівнювалися між групами дошкільного та молодшого шкільного віку, щоб визначити, чи існують значущі різниці в рівнях агресії між цими віковими категоріями. Це дозволяє сформулювати більш об'єктивне уявлення про прояви агресивної поведінки в різних вікових групах і розробити рекомендації щодо виховання і навчання дітей, враховуючи їх індивідуальні особливості.

Ця методика, в поєднанні з методикою «Кактус», дозволяє отримати всебічну картину агресивності дітей у дошкільному та молодшому шкільному віці.

Наступна методика - «Шкала прямої і непрямой агресії», розроблена К. Б'єрквестом і його співавторами, має на меті визначити рівень різних типів агресії у кожного учня класу. Ця методика особливо актуальна для дітей молодшого шкільного віку, оскільки саме у цьому віці часто виявляються агресивні тенденції (ДОДАТОК В).

Методика включає три шкали: фізична, вербальна та непрямая агресія. Під час психодіагностики дітей просять оцінити поведінку своїх однокласників у ситуаціях конфлікту або роздратування. Це дозволяє отримати уявлення про те, як діти реагують на суперечки і конфлікти, вказуючи на прояви агресивної поведінки у класі.

Методика «Тест руки» призначена для виявлення ознак агресивності у молодших школярів, базуючись на особливостях їх сприйняття наданого стимульного матеріалу (ДОДАТОК Г). У ході дослідження не лише фіксуються відповіді учасників, а й реєструються позиції, в яких вони тримають картки, а також час, що проходить з моменту подання стимулу до початку їхньої відповіді.

При обробці отриманих результатів кожна відповідь дитини класифікується в одну з 11 категорій: агресія, вказівка, страх, емоційність, комунікація, залежність, демонстративність, інвалідність, активна безособовість, пасивна безособовість та опис. Максимальна кількість балів, яку може отримати учасник, становить 40, оскільки кожна картка передбачає чотири відповіді. Однак досліджуваний може давати більше відповідей в одних категоріях і менше в інших.

Відповіді, що відносяться до категорій «Агресія» та «Вказівка», розглядаються як індикатори готовності дитини до вираження агресії та небажання адаптуватися до навколишнього середовища. У той же час, категорії «Страх», «Емоційність», «Комунікація» та «Залежність» вказують на наявність схильності до поведінки, спрямованої на інтеграцію у соціальне середовище, що свідчить про низьку ймовірність агресивних дій.

Сумарний бал агресивності визначається за такою формулою:

$$A = (\text{Агресія} + \text{Вказівка}) - (\text{Страх} + \text{Емоційність} + \text{Комунікація} + \text{Залежність}).$$

У цій формулі перший компонент відображає агресивні тенденції, тоді як другий — фактори, що стримують агресивну поведінку. Таким чином, якщо дитина дає 2-3 агресивні відповіді, при цьому зовсім не висловлюючи думок, пов'язаних із соціальною взаємодією, це свідчить про високий рівень ворожості. Навпаки, наявність численних соціально кооперативних відповідей у поєднанні з агресивними може свідчити про значно нижчий рівень агресії.

2.2. Результати дослідження та їх аналіз

У цьому підрозділі наведено результати констатувального етапу дослідження. Таблиця 2.2.1 відображає дані, отримані в процесі дослідження за допомогою методики «Кактус».

Таблиця 2.2.1

Результати вивчення емоційної сфери дітей дошкільного віку за методикою «Кактус»

Шкали	Не виявлено ознак	Виявлено ознаки
Агресивність	33,3%	66,7%
Імпульсивність	16,7%	82,3%
Егоцентризм	3,3%	96,7%
Залежність	20,0%	80,0%
Демонстративність	3,3%	96,7%
Скритність	90,0%	10,0%
Оптимізм	13,3%	86,7%
Тривога	56,7%	43,3%
Жіночність	60,0%	40,0%
Прагнення до домашнього захисту	53,3%	46,7%
Прагнення до самотності	63,3 %	36,7 %

Результати дослідження емоційної сфери дітей молодшого шкільного віку за методикою «Кактус» свідчать, що для більшості дітей характерні такі якості, як егоцентризм, демонстративність, оптимізм, імпульсивність та залежність, що відповідає віковим нормам. Особливу увагу в цьому

дослідженні ми приділяли виявленню агресивності. Як показали результати, ознаки агресивної поведінки спостерігалися у 20 дітей, що становить 66,7% від загальної кількості учасників. Це є досить високим показником для даної вибірки, що свідчить про значний рівень прояву агресивності серед дітей цієї вікової групи.

Результати свідчать про те, що у більшості дітей виявлені такі характеристики, як імпульсивність (82,3%), егоцентризм (96,7%), демонстративність (96,7%) та оптимізм (86,7%). Однак агресивність також залишається значущою характеристикою, що вказує на необхідність подальшого дослідження та корекційної роботи з дітьми, які мають високий рівень агресивних проявів.

Таблиця 2.2.2

**Результати вивчення емоційної сфери дітей дошкільного віку
за методикою «Кактус»**

Шкали	Не виявлено ознак	Виявлено ознаки
Агресивність	45,0%	55,0%
Імпульсивність	30,0%	70,0%
Егоцентризм	10,0%	90,0%
Залежність	35,0%	65,0%
Демонстративність	15,0%	85,0%
Скритність	75,0%	25,0%
Оптимізм	25,0%	75,0%
Тривога	40,0%	60,0%
Жіночність	55,0%	45,0%
Прагнення до домашнього захисту	60,0%	40,0%

Прагнення до самотності	70,0%	30,0%
-------------------------	-------	-------

Дані свідчать про те, що у дітей молодшого шкільного віку переважають такі характеристики, як егоцентризм (90,0%), демонстративність (85,0%) та імпульсивність (70,0%). Ці показники вказують на те, що діти цього віку активно прагнуть проявити себе, привернути увагу, і часто діють імпульсивно, що є характерним для даного вікового періоду.

Ознаки агресивності виявлені у 55,0% учнів, що також є помірним показником для цієї вікової групи. Це може свідчити про те, що в даній вибірці діти частіше схильні до конструктивного вирішення конфліктів, хоча певна частка агресивних проявів все ж спостерігається. Важливо відзначити, що скритність виявлена лише у 25,0% дітей, що свідчить про їх відкритість до спілкування та соціальної взаємодії.

Показники тривожності (60,0%) та прагнення до самотності (30,0%) вказують на те, що у частини дітей є емоційні труднощі, які можуть впливати на їх соціальні та навчальні успіхи. У підсумку, результати дослідження показують необхідність подальшої роботи з дітьми, особливо у напрямку зниження рівня тривожності та агресивних проявів.

Таблиця 2.2.2

Результати вивчення прямої і непрямой агресії за допомогою методики «Шкала прямої і непрямой агресії»

Шкали	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Фізична агресія	60,0 %	30,0 %	10,0 %
Вербальна агресія	63,3 %	23,3 %	13,3 %
Непряма агресія	56,7 %	26,7 %	16,7 %

Отже, на основі проведеного дослідження можна зробити висновок, що більшість дітей у досліджуваній групі демонструють високий рівень агресивних тенденцій. Зокрема, 60,0% дітей (18 осіб) проявляють фізичну агресію, що виражається у вчиненні дій, спрямованих на завдання фізичної шкоди іншим. Вербальна агресія, яка включає в себе образливі слова та принизливі висловлювання, характерна для 63,3% учнів (19 осіб). Непряма агресія, яка може проявлятися через поширення чуток або демонстрацію ворожості в непрямий спосіб, була помічена у 56,7% школярів (17 осіб).

Середній рівень агресії спостерігається у меншій частині досліджуваних учнів. Так, середній показник фізичної агресії був зафіксований у 30,0% дітей (9 осіб), вербальної агресії – у 23,3% (7 осіб), а непрямой агресії – у 26,7% учнів (8 осіб). Це свідчить про те, що частина дітей має помірний ступінь агресивних проявів, які є менш вираженими та частішими у порівнянні з попередньою групою, але все ще присутніми.

Низький рівень агресії, тобто мінімальні прояви агресивної поведінки, зафіксований у значної меншості школярів. Лише 10,0% дітей (3 особи) показали низький рівень фізичної агресії, 13,3% (4 особи) – вербальної агресії, та 16,7% (5 осіб) – непрямой агресії. Це вказує на те, що лише невелика кількість дітей має схильність до проявів агресії на низькому рівні, що не є загрозливим чи проблематичним у соціальному контексті.

Таким чином, дослідження показує, що проблема агресивної поведінки є поширеною серед дітей у даній групі, а різні види агресії, як фізична, вербальна та непряма, мають місце і вимагають уваги та подальшого втручання.

Розглянемо результати методики «Діагностика стану агресії» Басса–Дарки.

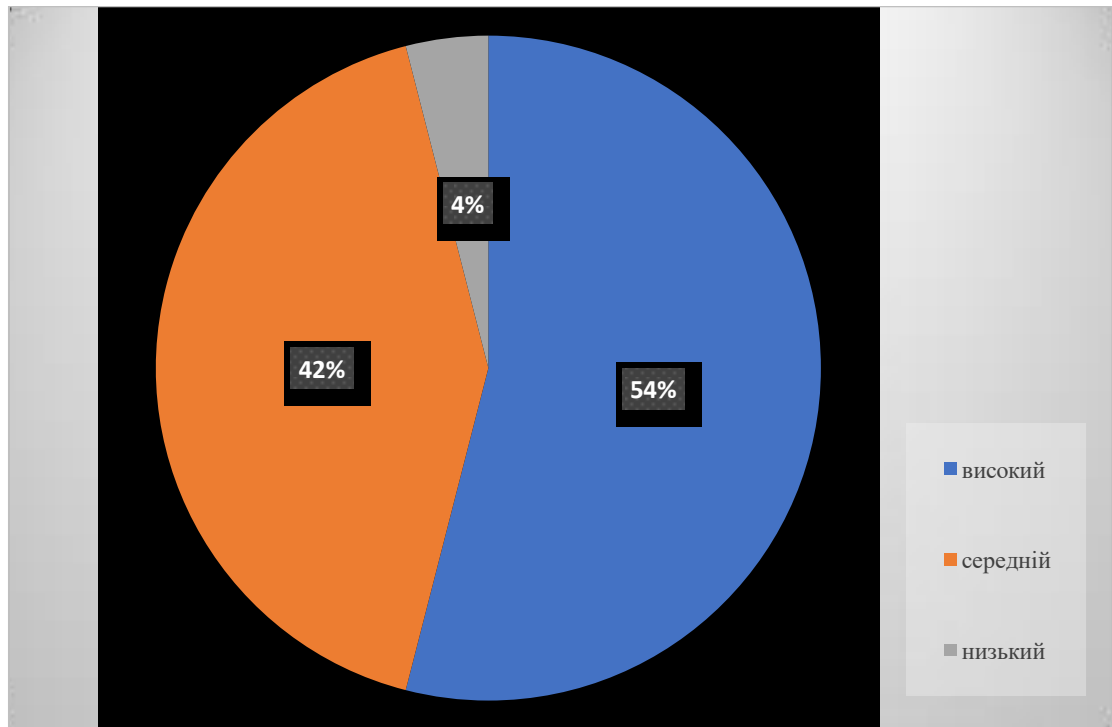

Рис. 2.2.1 Рівні ворожості за діагностикою стану агресії Басса-Дарки

Високий рівень ворожості виявлено у 54% дітей (16 осіб). Ці учні схильні до дратівливості, часто відчують гнів і незадоволення. Вони також зазнають негативних емоцій, таких як образа, роздратування і недовіра до оточуючих. Вони переконані в наявності ворогів чи кривдників, до яких відчують ворожі почуття. У багатьох випадках їм важко стримувати бажання нашкодити іншим, аби захистити власні інтереси.

Середній рівень ворожості мають 42% учнів (13 осіб). Діти з таким рівнем час від часу відчують заздрість або навіть ненависть, проте вони намагаються контролювати свої емоції у складних ситуаціях. Їм вдається зберігати спокій та реагувати адекватно на подразники. Вони шукають конструктивні та спокійні способи впоратися зі своїми емоціями, не схильні до частого роздратування і не мають конфліктів з оточуючими.

Лише 4% учнів (1 особа) показали низький рівень ворожості. Ця дитина

заявила, що не схильна до агресивної поведінки, не відчуває роздратування чи образи, і не має потреби виплескувати негативні емоції на інших людей. Вона зазначила, що їй важко образити або засмутити, а конфліктів вона уникає.

За індексом агресивності виявлено три рівні агресивних реакцій.

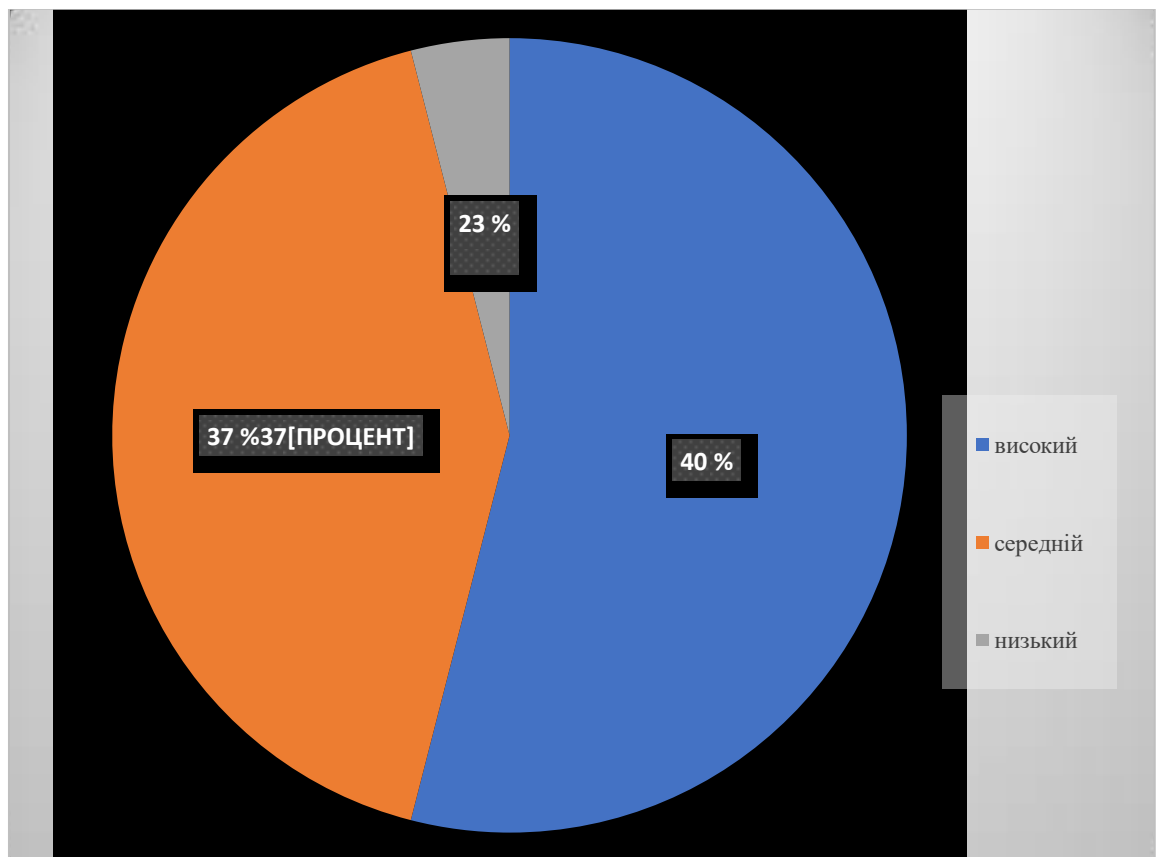

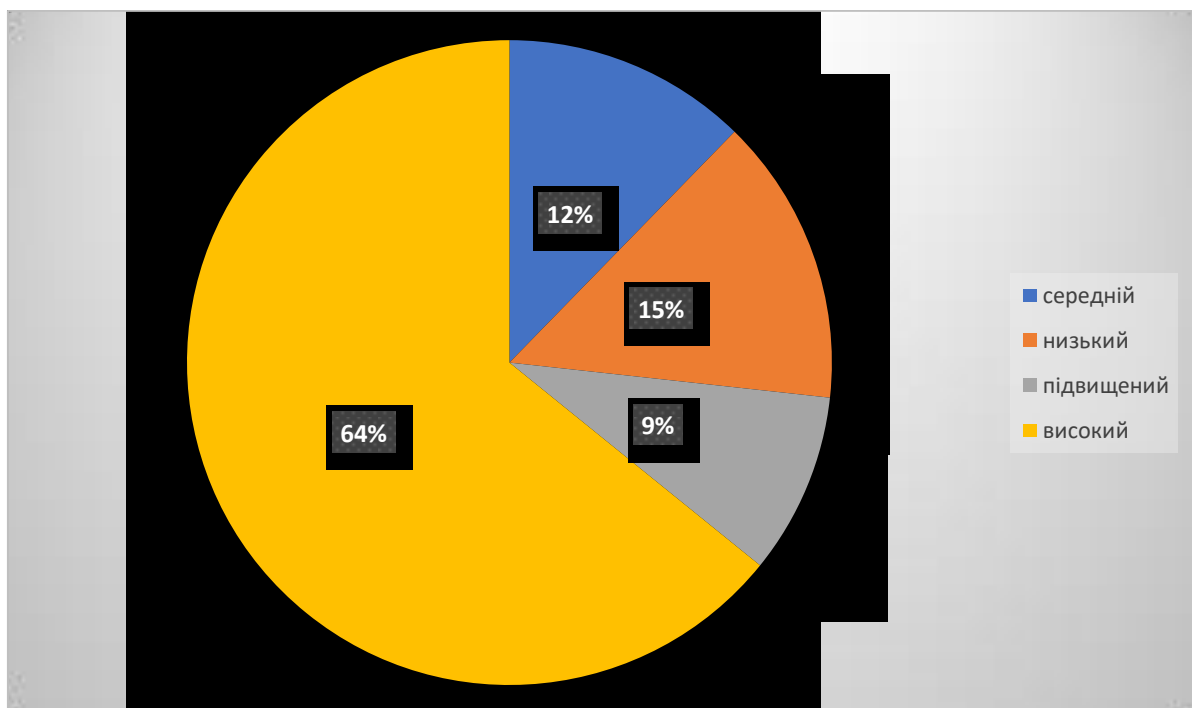
Рис. 2.2.2 Розподіл індексу агресивності молодших школярів

Отже, дослідження показало, що 40% учнів (12 осіб) демонструють високий рівень агресивності. Ці діти часто відчувають сильне бажання заподіяти шкоду іншим людям і не соромляться використовувати фізичну силу під час конфліктів. Вони визнають, що регулярно переживають такі емоції, як злість, ненависть і роздратування до тих, кого вважають кривдниками. Під час суперечок вони схильні підвищувати голос, використовувати грубі висловлювання та висловлювати погрози. Негативні

емоції часто виражаються через агресивну поведінку, словесні образи або лихослів'я.

Середній рівень агресії зафіксовано у 37% дітей (11 осіб). Ці молодші школярі намагаються знайти конструктивні шляхи виходу зі складних ситуацій, наприклад, займаючись спортом, відвідуючи гуртки або беручи участь у змаганнях. Вони стверджують, що не схильні до застосування фізичної сили або навмисного нанесення шкоди іншим, оскільки вірять, що всі проблеми можна вирішити спокійно, без конфліктів і роздратування. У конфліктних ситуаціях вони поведуться врівноважено, вміють відстояти свою точку зору без агресії і не спрямовують свої негативні емоції на інших.

Низький рівень агресивності відзначено у 23% учнів (7 осіб). Діти в цій групі не схильні до проявів роздратування чи агресії. Вони зазначають, що не готові застосовувати фізичну силу проти інших, оскільки вважають це недоцільним і непродуктивним. Негативні емоції вони не виражають через грубість або лихослів'я. Така поведінка позитивно впливає на їхнє спілкування з однолітками, батьками та вчителями, а також на успішність у школі та загальну поведінку в класі.

**Рис. 2.2.3 Рівні агресивності молодших школярів за методикою
«Тест руки»**

На основі результатів «Тест руки» 33% респондентів (10 осіб) демонструють високий рівень агресивності. В їхній поведінці агресивні тенденції проявляються яскраво, як у вигляді схильності, так і як реальні дії. Це вказує на те, що агресивність у них має стійкий характер і може проявлятися активно в поведінці.

У 17% учасників дослідження (5 осіб) виявлено підвищений рівень агресивності. Це характеризується їхньою готовністю до прояву більш високого рівня агресивності у відповідь на зовнішні обставини та небажанням адаптуватися до умов оточення. Ці діти можуть реагувати на подразники конфліктно, зокрема, через небажання йти на компроміс.

23% опитаних (7 осіб) мають середній рівень агресивності. У них агресивність може існувати лише на потенційному рівні і не проявляється у щоденній поведінці. Це означає, що навіть за наявності певних акцентуацій чи поведінкових порушень, вони не спрямовані на прояв агресії. Можливі випадки агресивних реакцій лише у значущих для них ситуаціях і можуть приймати форму страху, залежності або навіть самоагресії.

Низький рівень агресивності спостерігається у 27% учнів (8 осіб). Це означає, що агресія у цих дітей може проявлятися лише в особливих обставинах і вважається нормою. У звичайних умовах вони не схильні до агресивної поведінки та здатні ефективно контролювати свої емоції.

Висновки до розділу 2

Проведене дослідження дозволило виявити значний рівень агресивних проявів серед дітей як дошкільного (5-6 років), так і молодшого шкільного віку (7-10 років). Загалом результати свідчать, що агресивність є суттєвою

характеристикою поведінки дітей в обох вікових групах, але її рівень та форма вираження змінюються залежно від віку та емоційного стану дітей.

Для дошкільного віку характерно виявлення переважно фізичної та непрямой агресії, що може бути пов'язано з недостатньо розвиненими навичками самоконтролю та вирішення конфліктів, а також з потребою дитини захищати свої інтереси фізично, коли вона ще не володіє достатніми вербальними навичками.

У молодшому шкільному віці діти демонструють як фізичну, так і вербальну агресію. Зростання вербальної агресії серед цієї групи свідчить про розвиток мовленнєвих навичок та їх використання як інструменту вирішення конфліктів. Це може бути показником того, що діти поступово навчаються висловлювати свої емоції словами, але ще не завжди роблять це у прийнятній формі

Високий рівень агресивності був зафіксований у значної частини дітей (від 33% до 40% залежно від вікової групи та методики), що свідчить про актуальність проблеми агресії у дітей на ранніх етапах соціалізації. Ці діти часто не можуть ефективно стримувати свої негативні емоції, що проявляється у фізичних діях або вербальних конфліктах. Такі показники свідчать про необхідність негайного втручання та роботи з дітьми, аби навчити їх навичкам самоконтролю, конструктивного вирішення конфліктів і розпізнавання своїх емоцій.

Середній рівень агресивності продемонстрували від 23% до 37% дітей, що вказує на потенційні можливості їхньої адаптації. Ці діти можуть проявляти агресію, але часто намагаються знайти конструктивні способи впоратися з конфліктами або емоційними труднощами. Такий рівень свідчить про те, що в умовах правильної виховної та корекційної роботи можна знизити прояви агресивності та спрямувати їх у конструктивне русло.

Низький рівень агресивності спостерігається у 23-27% дітей. Це вказує на здатність цих дітей ефективно контролювати свої емоції та уникати

агресивних реакцій, навіть у складних ситуаціях. Такі результати підтверджують, що хоча агресія може бути природним проявом для цієї вікової групи, певна частина дітей вже опановує соціальні навички, які дозволяють їм стримувати агресивні прояви та взаємодіяти з оточуючими у прийнятний спосіб.

Результати дослідження за методикою «Кактус» показали, що такі характеристики, як егоцентризм, демонстративність та імпульсивність, є типовими для дітей молодшого шкільного віку. Ці риси сприяють проявам агресивної поведінки, оскільки діти ще не повністю розвинули здатність до самоконтролю та не мають ефективних навичок розв'язання конфліктів. Крім того, високі показники тривожності у частини дітей (60,0%) можуть бути пов'язані з агресією, яка є реакцією на переживання страху або невпевненості.

Аналіз результатів дослідження демонструє необхідність індивідуального підходу у роботі з дітьми, які мають підвищений рівень агресивності. Важливо використовувати методики, що дозволяють дітям навчитися розпізнавати свої емоції, контролювати їх та висловлювати у прийнятний спосіб. Слід звернути увагу на розвиток вербальних навичок дітей, аби вони могли розв'язувати конфлікти словами, а не фізично. Крім того, розвиток соціальних навичок та навчання конструктивному спілкуванню є важливими аспектами у формуванні емоційної компетентності дітей.

Проведене дослідження підтвердило наявність значної кількості випадків агресивної поведінки серед дітей дошкільного (5-6 років) та молодшого шкільного віку (7-10 років).

РОЗДІЛ 3 ШЛЯХИ КОРЕКЦІЇ ТА ПРЕФІЛАКТИКИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ В ДОШКІЛЬНОМУ ТА МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

3.1 Психокорекційна програма подолання агресивності в дошкільному та молодшому шкільному віці

У наступному етапі дослідження заплановано реалізацію психокорекційної програми, яка має на меті подолання агресивності у дітей. Своєчасне впровадження цієї програми є критично важливим для учнів молодшого шкільного віку. Різноманітність вправ, запропонованих у рамках програми, дозволить дітям оволодіти соціально прийнятними формами поведінки та навчитися їх застосовувати у повсякденному житті. Основною формою проведення роботи було обрано психологічний тренінг, який являє собою ефективний метод активного навчання та психологічного впливу. Цей підхід передбачає інтенсивну групову взаємодію, що сприяє підвищенню комунікативних навичок. Важливою складовою є рефлексія, що дозволяє учасникам оцінити свою поведінку та поведінку інших.

Метою психокорекційної програми є формування у молодших школярів навичок конструктивної взаємодії з оточенням без проявів агресії та зменшення агресивних проявів. У процесі реалізації програми були визначені завдання, які включають ознайомлення дітей з поняттям «агресивність», розвиток здатності усвідомлювати власний емоційний стан і емоції інших, навчання вираження гніву у прийнятній формі, формування навичок саморегуляції, розвиток ефективних комунікативних навичок для мінімізації агресивної поведінки та створення позитивних рис особистості [13, с. 43-49].

Організація програми базується на принципах гуманізму, що забезпечує атмосферу поваги та доброзичливого ставлення до кожної дитини, виключає будь-який примус чи насильство. Також важливою є конфіденційність, що гарантує захист інформації, отриманої під час роботи, від свідомого або

випадкового розголошення. Психолог чітко визначає межі своєї компетентності та не використовує результати роботи на шкоду дітям, таким чином, проявляючи відповідальність за їх благополуччя. Ці принципи є основою для забезпечення безпечного та ефективного середовища, яке сприятиме позитивним змінам у поведінці дітей.

Заняття організовані за чіткою структурою, яка складається з кількох взаємопов'язаних етапів:

1. Ритуал привітання сприяє створенню атмосфери довіри та прийняття в групі, що допомагає учасникам згуртуватися.
2. Розминка має на меті поліпшити емоційний стан учасників і підвищити їхню активність. Цей етап є важливим для налаштування на продуктивну групову роботу.
3. Основна частина заняття передбачає поєднання функціональних вправ із різними техніками.
4. Рефлексія займає ключове місце на завершення заняття. Вона включає в себе дві оцінки: емоційну (чи сподобалося заняття учасникам) та смисловою (чому це важливо для кожного, чому ми навчилися і що запам'яталося найбільше).
5. Ритуал прощання підводить підсумки заняття та завершує його.

У процесі реалізації програми занять для молодших школярів, спрямованих на подолання агресивної поведінки, заплановано ряд різноманітних активностей, що сприятимуть розвитку емоційного інтелекту та формуванню позитивних міжособистісних відносин.

Перше заняття присвячене темі «Емоції та їх вираження». Вступна частина розпочинається з привітання, після чого ведучий ознайомлює дітей із темою заняття та порядком роботи. Після цього учасники виконують вправу «Знайомство через емоції», що сприяє створенню комфортної атмосфери. Основна частина включає вправу «Емоційні карти», де діти ілюструють свої емоції за допомогою малюнків, а потім обговорюють їх у групі. Заключна

частина присвячена рефлексії, де діти діляться своїми враженнями та відчуттями від заняття.

Друге заняття зосереджується на темі «Вирішення конфліктів». Вступна частина складається з повторення правил роботи в групі та виконання вправи «Мирне вирішення конфлікту». Основний етап передбачає рольову гру, де діти можуть відпрацювати навички вирішення конфліктів, після чого учасники обговорюють свої переживання та висновки. Заключна частина знову підводить підсумки, де учасники отримують завдання на наступне заняття.

Третє заняття має назву «Співпраця в групі». У вступній частині ведучий наголошує на важливості командної роботи, після чого виконується вправа «Командна естафета». Основна частина включає групові ігри, які вимагають співпраці та взаємодії. Наприкінці заняття діти обговорюють, що їм сподобалося в іграх, і як важливо працювати разом [16, с. 87-93].

Четверте заняття фокусується на темі «Управління емоціями». У вступній частині ведучий наголошує на важливості самоконтролю, після чого виконується вправа «Мої емоції». Основна частина передбачає техніки релаксації, такі як «Дихальні вправи», що допомагають дітям справлятися зі стресом. У заключній частині заняття учасники діляться своїми думками про те, як можна впоратися зі своїми емоціями в повсякденному житті.

П'яте заняття має назву «Позитивне мислення». Вступна частина включає вправу «Спільне малювання», де діти створюють позитивні картинки. Основна частина заняття полягає в обговоренні «Позитивних моментів» у житті, а також в вправі «Словесні компліменти», де учасники вчаться висловлювати підтримку один одному. Заключна частина знову підводить підсумки, де діти діляться, як вони можуть практикувати позитивне мислення в щоденному житті.

Кожне заняття завершується ритуалом прощання, де учасники отримують домашнє завдання, що сприяє закріпленню отриманих знань і

навичок. Таким чином, проведені заняття не лише сприяли розширенню знань дітей про емоції та агресивну поведінку, але й допомогли їм набути практичних навичок для успішної взаємодії з оточуючими.

Запропоновані профілактичні заняття можуть допомогти дітям поглибити розуміння різноманітних емоцій і сформувати позитивні уявлення про себе. Під час виконання завдань спостерігалось зниження кількості помилок у поведінці та відповідях, а також зросла активність і зацікавленість дітей у заняттях [20, с. 34-40].

4. Рекомендації щодо профілактики агресивної поведінки в дошкільному та молодшому шкільному віці

Для визначення успішності реалізації програми профілактики агресивної поведінки серед дошкільників та молодших школярів використовуються наступні критерії ефективності:

1. Зниження проявів агресивної поведінки: визначається зменшення кількості агресивних дій, як фізичних, так і вербальних.
2. Покращення емоційної регуляції: здатність дітей контролювати свої емоції, особливо в стресових ситуаціях.
3. Підвищення рівня комунікативних навичок: зростання здатності дітей конструктивно взаємодіяти з однолітками та дорослими.
4. Розвиток навичок вирішення конфліктів: зниження частоти конфліктних ситуацій та покращення вміння дітей вирішувати їх мирним шляхом.

Методи та методики діагностики ефективності програми

1. Спостереження за поведінкою дітей: психологи та педагоги можуть використовувати спостереження для оцінки змін у

поведінці учасників під час і після реалізації програми. Це дозволяє отримати об'єктивну картину змін, що відбулися в учасників програми.

2. Методика «Шкала агресивної поведінки» (адаптація Басса-Даркі):

- Використовується для кількісного вимірювання рівня агресивності до та після завершення програми.
- Дозволяє визначити зміни у проявах фізичної, вербальної та непрямой агресії.

3. Методика «Кактус» (графічна методика):

- Використовується для оцінки емоційного стану та рівня агресивності у дітей.
- Аналіз малюнка дозволяє виявити наявність агресивних проявів та інші емоційні характеристики, що свідчать про рівень агресивності.

4. Інтерв'ю та опитування батьків:

- Анкетування батьків для отримання інформації про поведінкові зміни дитини вдома, що може свідчити про ефективність профілактичної програми.

5. Кількісний аналіз даних:

Кореляційний аналіз між різними шкалами (наприклад, рівень агресії та рівень комунікативних навичок) дозволяє виявити взаємозв'язок між ефективністю програми та поведінковими показниками.

Ця структура дозволяє оцінити не лише безпосередній вплив програми, але й її довгострокову ефективність.

У сучасному світі питання профілактики агресивної поведінки в дошкільному та молодшому шкільному віці стає все більш актуальним. Важливо, щоб діти мали можливість формувати позитивні моделі поведінки, навчалися управляти своїми емоціями та вирішувати конфлікти без застосування агресії. Основними аспектами, на які слід звернути увагу в

процесі профілактики агресивної поведінки, є навчання емоційній грамотності, розвиток навичок комунікації, а також створення сприятливого соціального середовища.

Емоційна грамотність є ключовим компонентом у формуванні здорової особистості. Діти повинні навчитися розпізнавати та ідентифікувати свої емоції, а також емоції інших. Заняття, спрямовані на обговорення емоцій, їхнього вираження і контролю, можуть включати ігри, рольові моделі, малювання, а також використання методик на кшталт «емоджі», де діти можуть відображати свої почуття за допомогою малюнків або символів. Цей підхід допомагає дітям усвідомити, що емоції — це нормальна частина життя, і важливо навчитися їх висловлювати у прийнятний спосіб.

Додатково, варто організовувати активності, які сприяють розвитку навичок комунікації. Наприклад, ігри на зразок «Командні завдання», де діти повинні працювати в групах для досягнення спільної мети, допомагають їм навчитися співпрацювати, висловлювати свої думки і слухати інших. У таких ситуаціях діти вчаться, що конструктивне спілкування дозволяє уникнути конфліктів і краще розуміти один одного. Використання технік активного слухання, наприклад, повторення почутого чи задавання уточнюючих запитань, може також підвищити рівень емоційного інтелекту у дітей [22, с. 53-58].

Важливою складовою профілактики агресивної поведінки є створення позитивного соціального середовища як у сім'ї, так і в навчальному закладі. Діти повинні відчувати себе в безпеці та прийнятими, тому необхідно формувати атмосферу довіри та підтримки. Педагоги і батьки можуть використовувати позитивне підкріплення, заохочуючи дітей за конструктивну поведінку та співпрацю. Також важливо приділяти увагу проблемам соціальної адаптації дітей, адже емоційна та соціальна підтримка відіграє важливу роль у зменшенні агресивності.

Крім того, важливим елементом є навчання дітей методам

саморегуляції. Діти повинні знати, як справлятися з негативними емоціями, такими як гнів або розчарування. Це може включати вправи на релаксацію, дихальні практики або фізичну активність. Наприклад, техніки глибокого дихання можуть бути вивчені під час занять, щоб діти мали інструменти для зниження напруги в момент емоційних сплесків.

Крім цих методів, важливо також залучати батьків до процесу профілактики агресивної поведінки. Спільні заходи, такі як батьківські збори, семінари або творчі майстерні, можуть допомогти батькам зрозуміти, як вони можуть підтримувати своїх дітей у розвитку соціально прийнятної поведінки. Взаємодія між батьками та дітьми, що включає відкриті бесіди про емоції, конфлікти та способи їх вирішення, може суттєво знизити ймовірність проявів агресії.

Профілактика агресивної поведінки в дошкільному та молодшому шкільному віці вимагає комплексного підходу, який охоплює всі аспекти життя дитини. Це не лише формування навичок управління емоціями та комунікацією, а й створення безпечного та підтримуючого соціального середовища. Лише за умов злагодженої роботи між батьками, педагогами та самими дітьми можна досягти стійких позитивних змін у поведінці дітей і запобігти агресивності в майбутньому [19, с. 42-47].

Крім зазначених аспектів, важливо також враховувати роль гри як методу навчання. Ігрові заняття можуть слугувати потужним інструментом для формування позитивних соціальних навичок. Наприклад, через рольові ігри діти мають можливість втілити уявлення про соціальні взаємодії, практикувати вирішення конфліктів та навчатися емпатії. Діти можуть бути залучені в сценарії, де вони повинні шукати компроміс, домовлятися та підтримувати одне одного. Це допомагає їм вчитися, як реагувати на різні ситуації без агресії та насильства.

Також важливим є розуміння різноманітних факторів, які можуть сприяти агресивній поведінці у дітей. Дослідження показують, що

агресивність може бути пов'язана з низьким рівнем емоційного розвитку, недостатнім соціальним досвідом, або ж впливом зовнішнього середовища, такого як сімейна атмосфера або медіа-контент. Підвищення обізнаності педагогів та батьків щодо цих аспектів може допомогти виявляти дітей, які можуть потребувати додаткової підтримки, і вчасно надавати їм необхідні ресурси.

Необхідно також підкреслити важливість співпраці між закладами освіти та соціальними службами. Коли вчителі виявляють ознаки агресивної поведінки у дітей, вони повинні мати можливість отримати консультації від психологів або соціальних працівників. Це може забезпечити комплексний підхід до вирішення проблеми та допомогти дітям отримати належну підтримку.

У контексті запобігання агресії слід врахувати і важливість формування у дітей навичок критичного мислення. Діти, які вміють аналізувати ситуації та оцінювати наслідки своїх дій, частіше обирають конструктивні шляхи вирішення конфліктів. Програми, які стимулюють розвиток критичного мислення, можуть включати обговорення соціальних ситуацій, аналіз персонажів у казках або фільмах, що допомагає дітям розуміти, які дії можуть бути агресивними, а які — конструктивними [17, с. 118-125].

Крім того, досягнення успіху в профілактиці агресивної поведінки вимагає регулярного моніторингу і оцінки програм, що реалізуються в навчальних закладах. Важливо періодично проводити опитування серед дітей, батьків і педагогів, щоб з'ясувати, які методи працюють найкраще, а які потребують вдосконалення. Це може включати анкетування, бесіди або спостереження за поведінкою дітей у групі. Таким чином, можна адаптувати програми до потреб конкретного колективу, забезпечуючи більш ефективний підхід до запобігання агресивності.

І нарешті, важливим аспектом є формування у дітей позитивної самооцінки. Діти, які відчують себе впевненими у своїх силах і мають

підтримку з боку дорослих, рідше виявляють агресію. Робота над підвищенням самооцінки може здійснюватися через похвалу, заохочення до досягнень, а також через надання можливостей для самовираження. Участь у творчих заняттях, спортивних змаганнях чи соціальних проектах може суттєво підвищити самооцінку дітей і допомогти їм зрозуміти цінність конструктивної взаємодії з оточуючими.

Узагальнюючи, профілактика агресивної поведінки в дошкільному та молодшому шкільному віці вимагає комплексного підходу, що поєднує навчання емоційній грамотності, розвиток комунікативних навичок, активну участь батьків і створення безпечного соціального середовища.

Висновок до розділу 3

У третьому розділі дослідження ми розглянули психокорекційну програму, спрямовану на подолання агресивності в дошкільному та молодшому шкільному віці. Результати реалізації програми показали, що запровадження систематичних занять, які включають різноманітні вправи, суттєво сприяє формуванню соціально прийнятних форм поведінки у дітей. Використання психологічних тренінгів дозволило дітям не лише отримати знання про емоції та їх вираження, а й набути практичних навичок у спілкуванні, вирішенні конфліктів та управлінні своїми емоціями.

Особливо важливою є структура занять, що передбачає поступове введення в теми та активну участь дітей у процесі. Чітка організація дозволяє створити атмосферу довіри і прийняття, а також сприяє розвитку рефлексії, яка є ключовою для осмислення отриманих знань. Виявлена позитивна динаміка у зменшенні агресивних проявів свідчить про ефективність запропонованої програми та її значення для розвитку емоційного інтелекту дітей.

Завдяки комплексному підходу, заснованому на принципах гуманізму та

поваги до кожної дитини, програма забезпечує безпечне середовище для навчання та особистісного зростання. Психологічна підтримка, що надається в процесі занять, сприяє формуванню позитивних рис особистості та зменшенню проявів агресії, що в свою чергу веде до покращення міжособистісних стосунків.

У рамках рекомендацій щодо профілактики агресивної поведінки ми підкреслили важливість активного залучення батьків, педагогів і психологів у процес формування емоційної грамотності дітей. Співпраця цих сторін має величезне значення для створення гармонійного середовища, в якому діти можуть відчувати підтримку, отримувати конструктивну зворотний зв'язок і розвивати позитивні соціальні навички.

Отже, підсумовуючи результати третього розділу, можна стверджувати, що психокорекційна програма подолання агресивності є дієвим інструментом для розвитку дітей у дошкільному та молодшому шкільному віці. Вона не лише сприяє формуванню позитивних моделей поведінки, але й допомагає дітям навчитися управляти своїми емоціями, налагоджувати конструктивну взаємодію з оточуючими, що в кінцевому результаті веде до зниження рівня агресії та формування здорової соціальної атмосфери.

ВИСНОВКИ

1. Агресивна поведінка серед дітей дошкільного та молодшого шкільного віку є актуальною проблемою в сучасній психології, оскільки вона впливає на розвиток особистості дитини, її соціальні взаємини та адаптацію до колективу. У ході дослідження було проаналізовано теоретичні та емпіричні підходи до вивчення агресивності, розглянуто психологічні особливості дошкільного та молодшого шкільного віку, а також розроблено корекційні та профілактичні заходи, спрямовані на подолання агресивної поведінки у дітей цих вікових груп.

1.1 У першому розділі роботи здійснено теоретичний аналіз поняття агресивної поведінки та агресивності, розкрито підходи до цих явищ у різних психологічних концепціях. Було досліджено, як різні науковці визначають поняття “агресія”, “агресивність” та “агресивна поведінка”. У результаті аналізу встановлено, що агресія є складним феноменом, що включає як вроджені, так і соціально детерміновані компоненти. Було виявлено, що агресивність може мати як конструктивний, так і деструктивний характер, залежно від контексту та мотивів дитини.

1.2 Наступним кроком у теоретичному аналізі стало дослідження психологічних особливостей дошкільного та молодшого шкільного віку. Було зазначено, що саме ці періоди розвитку є надзвичайно важливими для формування емоційно-вольової сфери та соціальних навичок дитини. У дошкільному віці діти часто проявляють егоцентричність, демонстративність та імпульсивність, що може бути природною основою для агресивних проявів. У молодшому шкільному віці діти починають оволодівати соціальними нормами та правилами, однак, недостатній розвиток емоційного контролю та регуляції поведінки також може призводити до агресивних реакцій.

1.3 Також у першому розділі досліджено психологічні чинники

агресивної поведінки у дітей. Було розглянуто такі чинники, як сімейне оточення, вплив однолітків, медіа, індивідуально-особистісні особливості дитини (темперамент, рівень тривожності, самооцінка) та вплив соціально-психологічних умов. Аналіз показав, що агресивна поведінка дітей часто є результатом поєднання цих факторів і може виявлятися як реакція на складні життєві обставини, конфлікти або навіть як спосіб привернути увагу дорослих.

Таким чином, перший розділ сформував теоретичну базу для подальшого емпіричного дослідження, дав можливість зрозуміти, які чинники впливають на прояви агресії та агресивної поведінки у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, і як ці прояви можна інтерпретувати з огляду на вікові та психологічні особливості розвитку.

2. Проведене дослідження підтвердило наявність значної кількості випадків агресивної поведінки серед дітей дошкільного (5-6 років) та молодшого шкільного віку (7-10 років). Результати свідчать про те, що агресивність є характерною рисою поведінки дітей обох вікових груп, проте її інтенсивність і форма вираження залежать від вікових змін та емоційного стану дітей.

2.1. У дошкільному віці діти частіше виявляють фізичну та непрямую агресію, що може пояснюватися недостатнім рівнем розвитку навичок самоконтролю та конструктивного вирішення конфліктів. Діти цього віку використовують фізичні засоби захисту своїх інтересів через недостатньо розвинуті вербальні навички.

У молодшому шкільному віці діти вже демонструють як фізичну, так і вербальну агресію. Зростання вербальних проявів агресії вказує на те, що з розвитком мовленнєвих навичок діти починають використовувати слова для вирішення конфліктів. Однак це також свідчить про те, що вони ще не повністю опанували прийнятні форми комунікації та регуляції емоцій.

2.2 Високий рівень агресивності спостерігався у значній частини дітей

(33-40% залежно від вікової групи та методики), що підкреслює актуальність проблеми на ранніх етапах соціалізації. Ці діти часто не можуть ефективно керувати своїми негативними емоціями, що проявляється у вигляді фізичних або вербальних конфліктів. Це вказує на необхідність своєчасного втручання, спрямованого на розвиток у дітей навичок самоконтролю, конструктивного спілкування та усвідомлення власних емоцій.

Водночас близько 23-37% дітей показали середній рівень агресивності, що свідчить про наявність потенціалу для їхньої адаптації. Такі діти інколи демонструють агресивну поведінку, але також намагаються знайти більш конструктивні способи вирішення конфліктів та емоційних труднощів. Це свідчить про те, що за умови належної корекційної роботи з ними можна значно знизити рівень агресивності та спрямувати її в позитивне русло.

Низький рівень агресивності виявлено у 23-27% дітей, що вказує на їхню здатність ефективно контролювати свої емоції та уникати агресивних реакцій навіть у складних ситуаціях. Ці результати демонструють, що хоча агресія є природним проявом для даної вікової групи, певна частина дітей уже опановує соціальні навички, які дозволяють їм регулювати агресивні імпульси та взаємодіяти з оточенням у прийнятний спосіб.

Дослідження за методикою «Кактус» показало, що такі риси, як егоцентризм, демонстративність та імпульсивність, є типовими для дітей молодшого шкільного віку і сприяють виникненню агресивної поведінки. Це пояснюється тим, що діти ще не повністю сформували здатність до самоконтролю та не володіють ефективними навичками розв'язання конфліктів. Крім того, підвищений рівень тривожності у частини дітей (до 60%) може бути чинником агресії, яка стає захисною реакцією на страх або невпевненість.

Таким чином, аналіз даних підкреслює необхідність індивідуального підходу до дітей із підвищеною агресивністю. Важливо впроваджувати методики, що дозволяють дітям навчатися розпізнавати та контролювати свої

емоції, а також висловлювати їх у прийнятний спосіб. Особливу увагу слід приділяти розвитку вербальних навичок, щоб діти могли ефективно вирішувати конфлікти словами, а не фізично. Навчання соціальних навичок та конструктивного спілкування також є важливими складовими у формуванні емоційної компетентності дітей.

3. У третьому розділі дослідження ми розглянули психокорекційну програму, спрямовану на подолання агресивності в дошкільному та молодшому шкільному віці. Результати реалізації програми показали, що запровадження систематичних занять, які включають різноманітні вправи, суттєво сприяє формуванню соціально прийнятних форм поведінки у дітей. Використання психологічних тренінгів дозволило дітям не лише отримати знання про емоції та їх вираження, а й набути практичних навичок у спілкуванні, вирішенні конфліктів та управлінні своїми емоціями.

3.1 Особливо важливою є структура занять, що передбачає поступове введення в теми та активну участь дітей у процесі. Чітка організація дозволяє створити атмосферу довіри і прийняття, а також сприяє розвитку рефлексії, яка є ключовою для осмислення отриманих знань. Виявлена позитивна динаміка у зменшенні агресивних проявів свідчить про ефективність запропонованої програми та її значення для розвитку емоційного інтелекту дітей.

Завдяки комплексному підходу, заснованому на принципах гуманізму та поваги до кожної дитини, програма забезпечує безпечне середовище для навчання та особистісного зростання. Психологічна підтримка, що надається в процесі занять, сприяє формуванню позитивних рис особистості та зменшенню проявів агресії, що в свою чергу веде до покращення міжособистісних стосунків.

4. У рамках рекомендацій щодо профілактики агресивної поведінки ми підкреслили важливість активного залучення батьків, педагогів і психологів у процес формування емоційної грамотності дітей. Співпраця цих сторін має

величезне значення для створення гармонійного середовища, в якому діти можуть відчувати підтримку, отримувати конструктивну зворотний зв'язок і розвивати позитивні соціальні навички.

Отже, підсумовуючи результати третього розділу, можна стверджувати, що психокорекційна програма подолання агресивності є дієвим інструментом для розвитку дітей у дошкільному та молодшому шкільному віці. Вона не лише сприяє формуванню позитивних моделей поведінки, але й допомагає дітям навчитися управляти своїми емоціями, налагоджувати конструктивну взаємодію з оточуючими, що в кінцевому результаті веде до зниження рівня агресії та формування здорової соціальної атмосфери.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Белова О. В. Аналіз методик дослідження агресії у молодших школярів з нормальним та порушеним мовленнєвим розвитком. *Проблеми сучасної психології*. 2014. № 11. С. 99–106.
2. Бойко В. С. Психологічні аспекти агресії у дітей: аналіз сучасних підходів. *Психологічний журнал*. 2016. № 7. С. 112–117.
3. Гаврилюк І. П. Профілактика агресивної поведінки у молодших школярів. *Науковий вісник*. 2019. № 6. С. 84–89.
4. Головін С. О. Психологічні механізми прояву агресії у дітей. *Психологія і педагогіка*. 2013. № 5. С. 45–50.
5. Григоренко Т. Л. Психологічні особливості агресивної поведінки дітей та шляхи корекції. *Педагогіка і психологія*. 2012. № 3. С. 64–69.
6. Гребенюк М. О. Історія психологічного дослідження поняття агресії. Актуальні проблеми юридичної психології: зб. Матеріалів Наук.-практ. конф. К. 2015. 252 с., С. 85–88.
7. Демченко К. В. Соціальні фактори впливу на агресивну поведінку дітей. *Науковий вісник*. 2020. № 9. С. 30–36.
8. Деркач А. О. Вплив сімейного виховання на формування агресивної поведінки дітей. *Психологічні дослідження*. 2018. № 4. С. 72–78.
9. Заброцький М. М. Основи вікової психології. Навч. посібник. Тернопіль. Навчальна книга Богдан, 2009. 112 с.
10. Іванов О. М. Вплив агресивної поведінки на соціалізацію дітей молодшого віку. *Журнал практичної психології*. 2017. № 2. С. 56–60.
11. Капустенко В. Ю. Агресивна поведінка у дітей молодшого шкільного віку : кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «бакалавр». Миколаїв, 2023. 82 с.
12. Карпенко О. Д. Роль педагогів у профілактиці агресивної поведінки молодших школярів. *Наукові записки*. 2019. № 8. С. 101–105.

13. Ковальчук Л. П. Адаптація дітей з агресивними проявами до шкільного середовища. *Психолого-педагогічний журнал*. 2021. № 5. С. 43–49.
14. Коробко С. Л. Робота психолога з молодшими школярами: метод. посібник. К.: Літера ЛТД, 2014. 416 с.
15. Кузьменко А. П. Методи корекції агресивної поведінки у школярів. *Вісник наукових досліджень*. 2015. № 3. С. 72–79.
16. Лаврова І. В. Агресія як фактор дезадаптації дітей у шкільному віці. *Психологічні науки*. 2021. № 2. С. 87–93.
17. Ляшенко О. А., Остапенко О. В. Особливості вияву агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку. *Габітус*. 2022. № 39. С. 118–125.
18. Мельник І. В. Соціальні умови формування агресивної поведінки дітей. *Журнал психологічної науки*. 2018. № 4. С. 59–63.
19. Мороз Н. В. Виховання та профілактика агресії серед молодших школярів. *Науковий вісник*. 2017. № 11. С. 42–47.
20. Нечипоренко С. О. Дослідження факторів агресії у дітей дошкільного віку. *Психологічний часопис*. 2019. № 6. С. 34–40.
21. Олійник О. П. Роль педагогів у корекції агресивної поведінки школярів. *Вісник педагогіки*. 2018. № 9. С. 22–28.
22. Остапенко Д. Г. Психологічні підходи до профілактики агресивної поведінки у молодших школярів. *Психологія і суспільство*. 2016. № 3. С. 53–58.
23. Петренко М. С. Дослідження соціальних факторів агресивної поведінки дітей. *Журнал педагогічних досліджень*. 2020. № 10. С. 11–18.
24. Півненко В. А. Психологічні аспекти агресії у школярів: теоретичний аналіз. *Наукові записки*. 2015. № 7. С. 78–84.
25. Поліщук І. Г. Соціальна адаптація дітей з агресивною поведінкою. *Психологічний журнал*. 2017. № 6. С. 91–97.
26. Пономаренко О. С. Дослідження вікових особливостей

- агресивної поведінки дітей. *Журнал дитячої психології*. 2021. № 5. С. 44–50.
27. Руденко Л. М. Процесуальні характеристики агресивної поведінки. *Науковий часопис. Спеціальна психологія*. № 3. 2020. С. 418–422.
28. Савчин М. В. Вікова психологія. Навч. посібник. К. Академвидав, 2005. 360 с.
29. Самойленко В. А. Агресія у дітей: профілактика та корекція. *Науковий журнал*. 2018. № 4. С. 73–79.
30. Сінельнікова Т. В., Ворнік Н. О. Діагностика та корекція агресивності молодших школярів методами казкотерапії. *Наука і освіта*. 2016. № 2-3. С. 10–16.
31. Соколенко Т. П. Роль казкотерапії в профілактиці агресії у дітей. *Психологія дитини*. 2019. № 7. С. 65–70.
32. Степаненко К. М. Соціальні фактори впливу на агресивну поведінку дітей. *Психологічний огляд*. 2020. № 3. С. 29–34.
33. Сухенко О. В. Особливості психологічного розвитку агресивних дітей. *Психологія і педагогіка*. 2015. № 8. С. 81–88.
34. Терлецька Л. Г. Психологія дитинства: практикум. Навчальний посібник. К. Главник, 2006. 144 с.
35. Тимошенко В. І. Агресивна поведінка: її сутність та причини. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. № 6. 2015. С. 55–63.
36. Устименко Д. В. Агресивна поведінка у дітей: причини та профілактика. *Психологічний вісник*. 2019. № 2. С. 18–24.
37. Федоренко П. О. Вплив медіа на формування агресивних установок у дітей. *Психологія масових комунікацій*. 2018. № 6. С. 89–94.
38. Харченко І. М. Психологічні причини агресивної поведінки молодших школярів. *Психолого-педагогічні дослідження*. 2021. № 4. С. 49–54.
39. Хоменко С. П. Аспекти соціальної адаптації дітей з агресивною поведінкою. *Науковий часопис*. 2018. № 5. С. 41–46.

40. Цимбалюк В. Л. Психологічні підходи до корекції агресивної поведінки молодших школярів. *Психологічні науки*. 2019. № 7. С. 55–61.
41. Шевченко Н. Ф., Булгакова О. Ю., Ціник Я. Л. Особливості прояву агресивності у дітей старшого дошкільного віку. Проблеми сучасної психології: *науковий журнал*. 2021. № 2(21). С. 105–112.
42. Шестакова Г. І. Вплив сімейного середовища на розвиток агресивної поведінки у дітей. *Журнал психології*. 2020. № 3. С. 77–82.
43. Шевцова М. Л. Профілактика агресії серед дітей молодшого шкільного віку. *Вісник психологічних досліджень*. 2017. № 9. С. 66–71.
44. Шаповал О. Д. Роль соціальних стереотипів у формуванні агресивних установок. *Психологія суспільства*. 2022. № 6. С. 34–40.
45. Шкурко І. П. Психологічні механізми профілактики агресивної поведінки у дітей. *Науковий вісник*. 2018. № 4. С. 51–57.
46. Шелест В. В. Психологічні фактори, що впливають на розвиток агресивності у дітей. *Педагогічний журнал*. 2020. № 11. С. 90–96.
47. Шумська Л. М. Методи корекції агресивної поведінки у молодших школярів. *Журнал психологічних досліджень*. 2019. № 5. С. 58–63.
48. Шишко О. В. Вивчення психологічних аспектів агресії у дітей. *Психолого-педагогічний вісник*. 2021. № 8. С. 29–35.
49. Чебанов І. В. Соціальні чинники, що впливають на агресивність дітей у дошкільному віці. *Науковий вісник*. 2016. № 10. С. 87–93.
50. Чернега Н. О. Психологічні установки дітей з проявами агресії. *Психологічний журнал*. 2021. № 3. С. 101–106.
51. Чумакова А. П. Роль педагогів у профілактиці агресивної поведінки школярів. *Вісник педагогічної науки*. 2019. № 7. С. 12–18.
52. Чернова С. В. Дослідження агресивності у дітей молодшого шкільного віку. *Журнал психологічної науки*. 2017. № 9. С. 70–75.
53. Чепуренко М. М. Фактори формування агресивної поведінки у підлітків. *Психологічний вісник*. 2018. № 4. С. 82–87.

54. Черняк Г. С. Психологічні аспекти впливу медіа на розвиток агресивної поведінки у дітей. Журнал масових комунікацій. 2020. № 6. С. 56.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

«Кактус» (графічна методика М.А. Панфілової)

Мета: виявлення стану емоційної сфери дитини, наявності агресії, її спрямованості та інтенсивності.

Інструкція. На аркуші паперу (формат А4) намалюй кактус, такий, який ти його собі уявляєш! Запитання та додаткові пояснення не допускаються.

Дитині дається стільки часу, скільки їй потрібно. Після закінчення малювання з дитиною проводиться розмова. Можна поставити запитання, відповіді на які допоможуть уточнити інтерпретацію:

1. Кактус домашній чи дикий?
2. Його можна торкнутися? Він сильно колеться?
3. Кактусу подобається, коли його доглядають: поливають, удобрюють?
4. Кактус росте один чи з якоюсь рослиною по сусідству? Якщо росте із сусідом, то яка це рослина?
6. Коли кактус виросте, що зміниться?

Обробка результатів та інтерпретація. При обробці результатів беруться до уваги дані, що відповідають усім графічним методам, а саме: просторове становище, розмір малюнка, характеристики ліній, сила натиску на олівець.

Агресія – наявність голок, особливо їх велика кількість. Сильно стирчать, довгі, близько розташовані один до одного голки відбивають високий рівень агресивності.

Імпульсивність - уривчасті лінії, сильний тиск Егоцентризм, прагнення лідерства - великий малюнок, у центрі листа. Залежність, невпевненість - маленький малюнок внизу аркуша. Демонстративність, відкритість - наявність

відростків, що виступають, незвичність форм. Прихованість, обережність - розташування зигзагів за контуром або всередині кактуса. Оптимізм – використання яскравих кольорів, зображення «радісних» кактусів. Тривога - використання темних кольорів, переважання внутрішньої штрихування, переривчасті лінії Жіночність - наявність прикрас, квітів, м'яких ліній, форм Екстрровертованість – наявність інших кактусів, квітів Інтровертованість - зображено лише один кактус. Прагнення до домашнього захисту, почуття сімейної спільності – наявність квіткового горщик , зображення домашнього кактуса. Прагнення до самотності - зображений дикорослий кактус, пустельний кактус.

ДОДАТОК Б

Опитувальник рівня агресивності А. Басса - А. Даркі

Опитувальник виявляє такі форми агресивності і ворожих реакцій як: фізична агресія, непряма агресія, роздратування, негативізм, образа, підозрілість, вербальна агресія, почуття провини.

Реєстраційний бланк

П.І.Б. (повністю) _____

Дата обстеження _____ Вік _____ Стать _____

Посада (підрозділ) _____

Спеціальність _____ Військове звання _____

Інструкція: “Вам пропонується ряд тверджень, які стосуються Вашого характеру і поведінки. Прочитайте кожне твердження і вирішите, вірно воно

чи невірно по відношенню до Вас. Якщо Ви згодні з твердженням, то в клітинці з номером питання поставте знак “+” (“так”, “вірно”), якщо не згодні – знак “-” (“ні”, “невірно”). Не витрачайте час на роздумування. Найбільш природнім є те рішення, яке першим приходить в голову”.

Текст опитувальника

1. Часом я не можу впоратися з бажанням завдати шкоди кому-небудь.
2. Іноді я пліткую про людей, яких не люблю.
3. Я легко дратуюся, але швидко заспокоююсь.
4. Якщо мене не попросять по-хорошому, я прохання не виконаю.
5. Я не завжди отримую те, що мені належить.
6. Я знаю, що люди говорять про мене за моєю спиною.
7. Якщо я не схвалюю поступки інших людей, я даю їм це зрозуміти.
8. Коли мені траплялося обдурити кого-небудь, я відчував болючі докори совісті.
9. Мені здається, що я не здатний вдарити людину.
10. Я ніколи не дратуюся настільки, щоб кидатися предметами.
11. Я завжди терпимий до чужих недоліків.
12. Якщо мені не подобається встановлене правило, мені хочеться порушити його.
13. Інші вміють майже завжди користуватися сприятливими обставинами.
14. Мене насторожують люди, які ставляться до мене більш дружелюбно, ніж я очікував.
15. Я часто буваю незгодний з людьми.
16. Іноді мені на розум приходять думки, яких я соромлюся.
17. Якщо хто-небудь першим ударить мене, я не відповім йому тим

самим.

18. Коли я дратуюся, я грюкаю дверима.

19. Я набагато більш дратівливий, ніж здається.

178

20. Якщо хтось вдає з себе начальника, я завжди роблю йому наперекір.

21. Мене трохи засмучує моя доля.

22. Я думаю, що більшість людей не люблять мене.

23. Я не можу втриматися від спору, якщо люди не згодні зі мною.

24. Люди, які ухиляються від роботи, повинні відчувати почуття провини.

25. Той, хто ображає мене і мою сім'ю, запрошується на бійку.

26. Я не здатний на грубі жарти.

27. Мене охоплює лють, коли наді мною глузують.

28. Коли люди вдають із себе начальників, я роблю все, щоб вони не зазнавалися.

29. Майже кожен тиждень я бачу когось, хто мені не подобається.

30. Досить багато людей заздрять мені.

31. Я вимагаю, щоб люди поважали мене.

32. Мене пригнічує те, що я мало роблю для своїх батьків.

33. Люди, які постійно знущаються з вас, варті того, щоб їх "клацнули по носі".

34. Від злості я іноді буваю похмурий.

35. Якщо до мене ставляться гірше, ніж я на те заслуговую, я не засмучуюсь.

36. Якщо хтось намагається вивести мене з себе, я не звертаю на нього уваги.

37. Хоча я і не показую цього, мене іноді мучить заздрість.

38. Іноді мені здається, що наді мною сміються.

39. Навіть якщо я злюся, я не уживаю “сильних” виразів.
 40. Мені хочеться, щоб мої гріхи були пробачені.
 41. Я рідко даю здачі, навіть якщо хто-небудь вдарить мене.
 42. Коли виходить не по-моєму, я іноді ображаюся.
 43. Іноді люди дратують мене однією своєю присутністю.
 44. Немає людей, яких би я по-справжньому ненавидів.
 45. Мій принцип: “Ніколи не довіряти чужим”.
 46. Якщо хтось дратує мене, я готовий сказати, що я про нього думаю.
 47. Я роблю багато такого, про що згодом шкодую.
 48. Якщо я розлючуся, я можу вдарити когось.
 49. З дитинства я ніколи не проявляв спалахів гніву.
 50. Я часто відчуваю себе як порохова бочка, яка готова вибухнути.
- 179
51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко знаходити спільну мову.
 52. Я завжди думаю про те, які таємні причини змушують людей робити що-небудь приємне для мене.
 53. Коли на мене кричать, я починаю кричати у відповідь.
 54. Невдачі засмучують мене.
 55. Я б'юся не рідше і не частіше за інших.
 56. Я можу пригадати випадок, коли я був настільки злий, що хапав перший-ліпший предмет і ламав його.
 57. Іноді я відчуваю, що готовий першим почати бійку.
 58. Іноді я відчуваю, що життя по відношенню до мене несправедливе.
 59. Раніше я думав, що більшість людей говорить правду, але тепер я в це не вірю.
 60. Я лаюся тільки зі злості.

61. Коли я поступаю неправильно, я відчуваю докори совісті.
62. Якщо для захисту своїх прав мені потрібно застосувати фізичну силу, я застосовую її.
63. Іноді я висловлюю свій гнів тим, що стукаю кулаком по столу.
64. Я буваю грубуватий стосовно людей, які мені не подобаються.
65. У мене немає ворогів, які б хотіли мені нашкодити.
66. Я не вмію поставити людину на місце, навіть якщо вона на те заслуговує.
67. Я часто думаю, що живу неправильно.
68. Я знаю людей, які здатні довести мене до бійки.
69. Я не засмучуюсь через дрібниці.
70. У мене рідко з'являються думки стосовно того, що люди намагаються розгнівати або образити мене.
71. Я часто тільки погрожую людям, хоча і не збираюся виконувати ці погрози.
72. Останнім часом я став занудою.
73. Під час суперечки я часто підвищую голос.
74. Я намагаюся приховувати своє погане ставлення до людей.
75. Я краще погоджуся з чим-небудь, ніж стану сперечатися.

“Ключ”

1. Фізична агресія:

“так” = 1, “ні” = 0: 1, 25, 33, 48, 55, 62, 68;

“ні” = 1, “так” = 0: 9, 17, 41.

180

2. Непряма агресія:

“так” = 1, “ні” = 0: 2, 18, 34, 42, 56, 63;

“ні” = 1, “так” = 0: 10, 26, 49.

3. Роздратування:

“так” = 1, “ні” = 0: 3, 19, 27, 43, 50, 57, 64, 72;

“ні” = 1, “так” = 0: 11, 35, 69.

4. Негативізм:

“так” = 1, “ні” = 0: 4, 12, 20, 28;

“ні” = 1, “так” = 0: 36.

5. Образа:

“так” = 1, “ні” = 0: 5, 13, 21, 29, 37, 51, 58;

“ні” = 1, “так” = 0: 44.

6. Підозрілість:

“так” = 1, “ні” = 0: 6, 14, 22, 30, 38, 45, 52, 59;

“ні” = 1, “так” = 0: 65, 70.

7. Вербальна агресія:

“так” = 1, “ні” = 0: 7, 15, 23, 31, 46, 53, 60, 71, 73;

“ні” = 1, “так” = 0: 39, 66, 74, 75.

8. Почуття провини:

“так” = 1, “ні” = 0: 8, 16, 24, 32, 40, 47, 54, 61, 67.

Індекс ворожості включає в себе 5 і 6 шкалу, а індекс агресивності включає в себе шкали 1, 2, 7.

Ворожість = Образа + Підозрілість;

Агресивність = Фізична агресія + Непряма агресія + Вербальна агресія.

До особливих реакція віднесені роздратування, негативізм і почуття провини (3; 4; 8), без яких аналіз ворожих і агресивних реакцій був би недостатньо повним.

Обробка та інтерпретація результатів

Підраховується загальна сума збігів з “ключем”.

Нормою агресивності є величина її індексу, що дорівнює 21 ± 4 , а ворожості – $6-7 \pm 3$.

ДОДАТОК В

Методика «Шкала прямої та непрямой агресії»

Обведи гуртком цифру, яка відповідає твоїй думці.

0 – ніколи

1 – рідко

2 – іноді

3 – досить часто

4 – дуже рідко

1 Б'є однокласників 0 1 2 3 4

2 Не приймає до своєї компанії 0 1 2 3 4

3 Кричить на товариша або сперечається з ним 0 1 2 3 4

4 З помсти заводить дружбу з іншими дітьми 0 1 2 3 4

5 Піне (б'є ногою) іншу людину 0 1 2 3 4

6 Не звертає на товариша увагу 0 1 2 3 4

7 Ображає інших 0 1 2 3 4

8 Пліткує про те, на кого сердиться 0 1 2 3 4

9 Ставить підніжки 0 1 2 3 4

10 Намовляє на інших, розповідає про них гидоти 0 1 2 3 4

11 Кажє, що збирається когось образити 0 1 2 3 4

12 Замишляє потихеньку комусь нашкодити 0 1 2 3 4

13 Тхається 0 1 2 3 4

14 Говорить погано про товариша за його спиною 0 1 2 3 4

15 0 1 2 3 4

16 Пропонує іншим: «Давайте не будемо з ним дружити» 0 1 2 3 4

17 Відбирає щось у однокласників 0 1 2 3 4

18 Видає чужі секрети 0 1 2 3 4

19 Дражниться 0 1 2 3 4

- 20 Пише образливі записки 0 1 2 3 4
 21 Валить інших на підлогу 0 1 2 3 4
 22 Сварить зачіску чи одяг товаришів 0 1 2 3 4
 23 Смикає за волосся або одяг 0 1 2 3 4
 24 Підмовляє однокласників проти того, на кого гнівається 0 1 2 3 4

Ключ:

Фізична агресія - пункти 1, 5, 9, 13, 17, 21, 23

Вербальна агресія - пункти 3, 7, 11, 15, 19

Непряма агресія – пункти 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14, 16, 18, 20, 22, 24

ДОДАТОК Г

«Тест руки» Е. Вагнера (адаптація Піотровського)

Всі відповіді фіксуються в протоколі. Крім запису відповідей реєструється положення, в якому досліджуваний тримає картку, а також час з моменту пред'явлення стимулу до початку відповіді.

При обробці отриманих результатів кожену відповідь досліджуваного відносять до однієї з 11 категорій.

Агресія (А). Рука сприймається як домінуюча, завдає шкоди, активно захоплює який-небудь предмет, що здійснює агресивну дію (щипає, дає ляпас, давить комаху, готова нанести удар і т.п.).

Вказівка (У). Рука бере участь у дії імперативного характеру: веде, спрямовує, перешкоджає, панує над іншими людьми (диригує оркестром, дає вказівку, читає лекцію, учитель каже до учня: «вийди геть», міліціонер зупиняє машину і т.п.).

Страх (С). Рука виступає у відповідях як жертва агресивних проявів іншої особи або прагне захистити кого-небудь від фізичних впливів; може

сприйматися як така, що завдає пошкодження самій собі. У цю категорію також включаються відповіді, які містять тенденції до заперечення агресії (не зла рука; кулак стиснутий, але не для удару, піднята від страху рука, рука, відвертає удар і т.п.).

Емоційність (Е). Рука висловлює любов, позитивні емоційні установки до інших людей; бере участь у дії, виражає прихильність, позитивне ставлення, доброзичливість (дружнє рукостискання; поплескування по плечу; рука, що гладить тварину, дарує квіти; обіймає і т.п.).

Комунікація (К). Рука бере участь в комунікативній дії: звертається до кого-небудь, контактує або прагне встановити контакт. Партнери знаходяться в положенні рівності (жестикуляція в розмові, мова жестів, показує дорогу тощо).

Залежність (З). Рука висловлює підпорядкування іншим особам: бере участь в комунікативній дії в позиції “знизу”, успіх якої залежить від доброзичливого ставлення іншого боку (прохання; солдат віддає честь офіцерові, учень підняв руку для запитання; рука, протягнута за милостинею; людина зупиняє попутну машину і т.п.).

Демонстративність (Д). Рука різними способами виставляє себе на показ, бере участь у явно демонстративній дії (показує “Ок”, милується манікюром, показує тіні на стіні, танцює, грає на музичному інструменті тощо).

Інвалідність (ІВ). Рука пошкоджена, деформована, хвора, нездатна до будь-яких дій (поранена рука, рука хворого або вмираючого, зламаний палець і т.п.).

Активна безособовість (АБ). Рука бере участь у дії, не пов’язаній з комунікацією; проте рука повинна змінити своє фізичне місце розташування, прикласти зусилля (втягає нитку в голку, пише, шиє, веде машину, пливе і т.п.).

Пасивна безособовість (ПБ). Рука в спокої, або спостерігається поява

тенденції до дії, завершення якої не вимагає присутності іншої людини, але при цьому рука все ж не змінює свого фізичного стану (лежить, відпочиваючи, спокійно витягнута; людина сперлася на стіл; звисилась під час сну; і т.п.).

Опис (О). У цю категорію входять описи руки без вказівки на вчинені нею дії (пухка рука, красива рука, рука дитини, рука хворої людини тощо).

У протоколі зазначається: У першій колонці вказують номер картки. У другій – дається час першої реакції на картку в секундах. У третій – наводяться всі відповіді досліджуваного. У четвертій – результати категоризації відповідей. Якщо експериментатору доводиться звертатися до досліджуваного з уточненнями – це позначається (ут).

Після категоризації підраховується число висловлювань в кожній категорії. Максимальна кількість балів, яку може набрати досліджуваний, враховуючи, що він дає по чотири відповіді на кожну картку – 40. Однак він може давати більше відповідей по одних категоріях і менше по інших.

Відповіді, що відносяться до категорій «Агресія» і «Вказівка», розглядаються: як пов'язані з готовністю досліджуваного до вищого прояву агресивності, небажанням пристосуватися до оточення.

Категорії відповідей: «Страх», «Емоційність», «Комунікація» і «Залежність» відображають тенденцію до дії, спрямовану на пристосування до соціального середовища; при цьому ймовірність агресивної поведінки незначна.

Відповіді, що відносяться до категорій «Демонстративність» і «Інвалідність», при оцінці ймовірності агресивних проявів не враховуються, тому їх роль в даній області поведінки непостійна. Ці відповіді можуть лише уточнювати мотиви агресивної поведінки.

Категорії «Активна безособовість» і «Пасивна безособовість» в аналізі також не беруть участь, так як їх вплив на агресивність поведінки неоднозначна.

Сумарний бал агресивності обчислюється, за формулою: $A = (\text{Агресія} + \text{Вказівка}) - (\text{Страх} + \text{Емоційність} + \text{Комунікація} + \text{Залежність})$ Перший член формули характеризує агресивні тенденції, другий – тенденції, що стримують агресивну поведінку